

Uit de schaduw

Onderzoek naar armoede in Haarlemmermeer

Team Onderzoek, september 2014

Inhoudsopgave

1. INLEIDING.....	2
A. AANLEIDING.....	2
B. ONDERZOEKSVRAGEN.....	3
C. LEESWIJZER	3
2. ALGEMENE CONCLUSIES EN SIGNALEN.....	4

DEEL 1: BELEVING EN ERVARING VAN MENSEN IN ARMOEDE

A. INLEIDING	7
B. ARM ZIJN IN HET WELVARENDE HAARLEMMERMEER	8
C. STRATEGIEËN OM MENTAAL WEERBAAR TE BLIJVEN.....	12
D. HET OPTIMALISEREN VAN INTERNE BRONNEN.....	14
E. SOCIALE ONDERSTEUNING VANUIT INFORMELE NETWERKEN	19
F. DE RELATIE TUSSEN UITKERINGSONTVANGERS EN GEMEENTE	22

DEEL 2: ARMOEDE IN CIJFERS

A. INLEIDING	25
B. ARMOEDEGROEI IN HAARLEMMERMEER.....	26
C. STRUCTURELE ARMOEDE ONDER SPECIFIEKE GROEPEN	29
D. VERANDERINGEN DOOR CRISIS IN ARMOEDELANDSCHAP	31

BIJLAGE A: ONDERZOEKSVERANTWOORDING	35
--	-----------

BIJLAGE B: OVERZICHT GEÏNTERVIEWDE SLEUTELPERSONEN	36
---	-----------

BIJLAGE C: OVERZICHT GEÏNTERVIEWDE INWONERS	37
--	-----------

BIJLAGE D: TOPICLIJST INTERVIEWS MET INWONERS	38
--	-----------

BIJLAGE E: LITERATUURLIJST	39
---	-----------

1. Inleiding

A. Aanleiding

Vier jaar geleden betrokken zij een vrije sectorwoning in Hoofddorp. Financieel was dit geen probleem: beide werkten toen nog. Sinds anderhalf jaar ziet de wereld er voor het gezin echter heel anders uit. De 39-jarige vrouw vertelt dat vanwege maagklachten haar tijdelijke contract niet werd verlengd. Haar man is wegens psychische problemen tweemaal opgenomen in een kliniek; hij zit nu in de ziektewet. Zelf lag zij in het ziekenhuis vanwege maagklachten. De financiële huishouding kwam toen bij haar man te liggen; die bleek daartoe niet in staat. Het gevolg was een schuld van €40.000,- en een continue strijd met twintig verschillende schuldeisers. Sinds een jaar zit het echtpaar in de schuldsanering. Hun dochter van zeven is gek op zwemmen en gaat binnenkort slagen voor haar A-diploma. Voor haar B-certificaat heeft het gezin geen geld meer. Opa zorgt op feest- en verjaardagen voor cadeautjes en neemt soms ook eten mee. In huis zijn veel spanningen. De vrouw vertelt dat haar man zich schaamt voor de situatie. Hij is gewend om kostwinnaar te zijn, maar nu lukt het niet meer om zijn eigen gezin te onderhouden. Als uitlaatklep voor alle stress is zij gaan roken. Op alles wordt bezuinigd in dit huishouden, zelfs op medische verzorging. Het gezin heeft geen aanvullende ziektekostenverzekering meer; een bezoek aan de tandarts – zij heeft een tand gebroken – wordt gemeden. Het huisdier hoort bij het gezin, die zal zij nooit weg doen. Als ze vooruitkijkt, ziet ze het somber in. Er is geen uitzicht op verbetering; het voelt alsof er voor haar gezin geen toekomst meer is.

Dit is een korte weergave van één van de 29 interviews die in september – december 2013 zijn afgenomen met Haarlemmermeeders in armoede. Wat betekent het concreet om arm te zijn in het welvarende Haarlemmermeer? Hoe beleven mensen dit? Welke strategieën ontwikkelen zij om te kunnen voorzien in hun (basis)behoeften? In hoeverre wordt men ondersteund door het eigen sociale netwerk? Tegen welke obstakels loopt men op? Dit waren vragen die centraal stonden in het onderzoek naar arm zijn in Haarlemmermeer. Het beantwoorden van deze vragen, vergt een kwalitatieve onderzoeksbenadering. Dit is *de* manier om te achterhalen wat de motieven voor bepaald gedrag zijn en om te begrijpen hoe het concrete dagelijks bestaan van mensen in armoede er uitziet. Door mensen in armoede zelf hun eigen verhaal te laten vertellen, namen we ook meer variatie waar: armoede heeft namelijk meerdere gezichten.

In dit onderzoeksrapport bieden we naast inzicht in de leefwereld van Haarlemmermeerse armen, ook een beeld van omvang en spreiding van armoede in onze gemeente. Uit lokaal cijfermateriaal blijkt dat in het afgelopen decennium nieuwe vormen van armoede zijn ontstaan. Was tot midden jaren '90 armoede in Nederland en Haarlemmermeer vaak gerelateerd aan werkloosheid (Engbersen, 1993 in: Snel et al. 2012), anno 2014 zijn het met name werkenden – vooral zzp'ers – die moeite hebben om het hoofd boven water te houden. In crisistijd biedt een hoge opleiding geen garantie meer voor een goede baan; en vaste contracten worden, ook na jarenlange dienstverbanden, steeds vaker verbroken. Ook bestaat er een grote groep anderhalfverdieners die een (te) zware hypotheeklast met zich meedraagt. Steeds meer gezinnen met een bovenmodaal inkomen doen een beroep op de schuldhulpverlening. Vaste baan en eigen woning leveren in recessiejaren niet meer vanzelf een financieel onbezorgde toekomst op. In dit onderzoek belichten wij armoede van twee kanten. Door mensen hun eigen verhaal te laten vertellen, tonen wij de alledaagse omgang van Haarlemmermeeders met armoede; de omvang en aard van armoede geven wij door middel van cijfermateriaal.

Men zou zich nog kunnen afvragen: waarom armoedeonderzoek doen in een gemeente dat in Nederland koploper is op sociaaleconomisch gebied (Marlet & Van Woerkens, 2014)? Ook in Haarlemmermeer is de werkloosheid sinds begin van de crisis verdubbeld tot 6,5%, is het aantal huishoudens met een laag inkomen gestegen van 2600 naar 3200, hebben 25% meer mensen naar

schuldhulpverleningstrajecten geïnformeerd, is het aantal executieverkopen toegenomen en maakt 1 op de 18 huishoudens met een laag inkomen gebruik van de noodhulp van de voedselbank (zie deel 2, p.24). In vergelijking met Nederland is de groep met minder armslag hier nog altijd gering, maar wel kwetsbaar en in omvang groeiend, dus ook relevant voor lokaal sociaal beleid.

B. Onderzoeksvragen

In dit onderzoek beantwoorden we de volgende vragen:

1. Hoe beleven Haarlemmermeeders in armoede hun eigen situatie?
 - a. Welke verschillen bestaan er tussen groepen?
 - b. Op welke manier wordt hun gedrag hierdoor beïnvloed?
2. Welke bestaansstrategieën ontwikkelen mensen die in armoede leven?
3. Welke obstakels ondervinden armen in hun dagelijks bestaan?
4. Wat is de omvang van de armoedeproblematiek in Haarlemmermeer?
 - a. Welke vormen van armoede bestaan er in de gemeente?
 - b. Is armoede gelijk verdeeld over groepen en wijken? Zo niet, waar zijn concentraties aan te wijzen?
 - c. Bestaat er in Haarlemmermeer ook armoede van structurele aard? Zo ja, welke mechanismen houden deze in stand?

De antwoorden op bovenstaande vragen vergroten het inzicht in de leefwereld van mensen in armoede. De gemeente wordt vanaf 2015 als gevolg van de decentralisaties in het Sociaal Domein vrijwel geheel verantwoordelijk voor de maatschappelijke ondersteuning van inwoners. De hulp- en dienstverlening gaat daarbij in de eerste plaats uit van wat mensen zelf kunnen, met hulp vanuit hun eigen sociale netwerk. Kwetsbare burgers die toch ondersteuning nodig hebben, zullen afhankelijk van hun individuele situatie ondersteuning krijgen. Dit rapport kan ambtenaren, dienst- en hulpverleners helpen om in denken en doen aan te sluiten bij de leefwereld van kwetsbare burgers: een belangrijke voorwaarde voor effectief beleid en succesvol maatwerk.

C. Leeswijzer

Het rapport bestaat uit twee delen. In **deel 1** laten we de armen zelf aan het woord¹: mensen die door verschillende oorzaken in een situatie zijn gekomen, waarin zij te weinig financiële middelen hebben om te kunnen leven zoals in onze samenleving gewoon is. Aan de hand van hun belevingen en ervaringen geven zij een intieme kijk in een vaak verborgen leefwereld. De interviews laten de dagelijkse problemen zien van mensen in financiële nood. Naast frustraties, tonen deze verhalen ook de kracht van deze mensen en bieden bovendien inzicht in overlevingsstrategieën, die bij nader inzien rationeler blijken dan op het eerste gezicht leek. In dit hoofdstuk tonen wij de diversiteit van het Haarlemmermeerse armoedelandchap.

In **deel 2** geven we, aan de hand van registratiemateriaal, een cijfermatig beeld van de armoede in Haarlemmermeer. Naast omvang en ernst van het armoedeverijnsel, geeft het ook inzicht in de meest kwetsbare groepen en de geografische spreiding van de problematiek over de gemeente. Voordat beide delen worden gepresenteerd, geven wij op de volgende pagina's eerst de belangrijkste uitkomsten van het rapport in de vorm van **algemene conclusies en signalen**.

¹ Voor dit kwalitatieve onderzoek naar armoede hebben wij uiteenlopende methoden en technieken ingezet, die in de onderzoeksverantwoording (zie Bijlage A, p. 35) uitgebreid worden beschreven.

2. Algemene conclusies en signalen

- De economische crisis heeft ook Haarlemmermeer geraakt en de armoede is gestegen. Het werkloosheidspercentage is vanaf het begin van de crisis verdubbeld tot 6,5%, meer mensen hebben geïnformeerd naar schuldhulpverleningstrajecten, het aantal executieverkopen is toegenomen. Het aantal huishoudens onder de lage-inkomensgrens is vanaf 2007 jaarlijks 3% gestegen tot 3200 huishoudens in 2011, dit zijn 6800 inwoners. Deze groep is in verhouding met Nederland nog altijd gering, maar ook in onze gemeente groeiend.
- Tot midden jaren '90 was armoede voornamelijk gerelateerd aan werkloosheid; tegenwoordig biedt betaalde arbeid geen garantie meer om niet-arm te zijn of uit armoede te ontsnappen. De helft van de Haarlemmermeesters onder de lage-inkomensgrens heeft in 2011 betaald werk. Ook steeds meer (voormalige) woningeigenaren raken in de financiële verdrukking door restschulden die achterblijven bij een gedwongen woningverkoop in een periode van sterke prijsdalingen. Hoewel registratiemateriaal doet vermoeden dat deze groep in Haarlemmermeer nog klein is, blijkt er sprake van een substantiële risicogroep.
- Armoede staat vrijwel nooit op zichzelf, maar ontstaat veelal in een context van andere problemen zoals echtscheiding, faillissement, werkloosheid, gezondheidsproblemen of een overlijden van een dierbaar persoon. De cumulatie van problemen maakt het voor een aantal specifieke groepen moeilijk om uit armoede te geraken. Eenoudergezinnen, laagopgeleiden en (eerste generatie) migranten lopen structureel een grotere kans op langdurige armoede.
- Een aantal groepen die door de huidige crisis in financiële problemen raken, zoals zelfstandigen en (voormalige) woningeigenaren met restschulden, hebben meer sociaal en cultureel kapitaal dan zij die structureel in armoede leven. Als de economie aantrekt, zullen zij door hun opleiding, en cognitieve en sociale vaardigheden beter in staat zijn om zichzelf uit financiële nood op te werken. Armoede is voor hen veeleer van voorbijgaande aard.
- Wanneer armoede langdurig aanhoudt of structureel wordt, verliezen mensen hun hoop op betere tijden en vervallen zij in somberheid en lusteloosheid. De meest heftige gevoelens in de vorm van depressiviteit treffen we aan bij hen die langdurig in armoede leven en het uitzicht op verbetering volledig zijn kwijtgeraakt. Er bestaan aanzienlijke verschillen tussen groepen in de manier waarop ze hun armoedesituatie beleven. Ouderen en vluchtelingen hebben de neiging om hun situatie te relativiseren vanuit hun ervaringen in het verleden: zij hebben 'erger' meegemaakt. Alleenstaande moeders zijn juist strijdvaardig. Kort na de scheiding hebben zij hoop op een nieuw begin die zij samen met hun kinderen willen maken. Zij zien hun armoedesituatie als een overgangsfase. Het zijn vooral de werkloze mannen die na verloop van tijd vervallen in apathie, frustratie of woede. Deze negatieve ontwikkeling hangt samen met zowel de maatschappelijke druk die zij ervaren, als met hun eigen behoefte om weer aan de slag te gaan.
- Vanuit een sterker wordende behoefte naar verlichting van stress die armoede met zich meebrengt, nemen mensen in langdurige armoede beslissingen die op een buitenstaander onverstandig overkomen. Een sterke focus op het heden, het zich terugtrekken uit sociale netwerken en de sterke neiging tot aanpassing aan dominante leefpatronen belemmeren armen in het ontstijgen van hun armoede. Zij versterken zelfs de ernst van de armoedesituatie. En toch, gezien vanuit hun leefwereld, hebben deze strategieën een gericht én begrijpelijk doel: (mentaal) 'overleven' op de korte termijn.

- Om rond te komen hanteren arme huishoudens tal van manieren om het uitgavenpatroon tot het minimum te reduceren. Door jarenlange bezuiniging hebben huishoudens die in langdurige armoede verkeren geen enkele rek meer. Zij zijn niet in staat om onverwachte gebeurtenissen op te vangen en geraken bij tegenslag direct weer in de (financiële) problemen.
- Veel mensen in armoede hebben schulden. Door verschillende oorzaken zijn zij daarin terecht gekomen: ingrijpende gebeurtenissen in hun leven, te weinig inkomsten om te kunnen voorzien in hun basisbehoeften, onverantwoord grote aankopen of schulden na gedwongen woningverkoop. Door mensen van buitenlandse komaf wordt ook een andere reden genoemd: gebrek aan kennis over de regelgeving in Nederland. Deze mensen weten vaker niet dat veranderingen in hun arbeids- en woonsituatie consequenties kunnen hebben op de hoogte van hun uitkeringen of toelagen. Door terugvorderingen kunnen zij in korte tijd met stevige schulden komen te zitten.
- Mensen in langdurige armoede raken hun sociale netwerk op den duur kwijt. Als men structurele hulp ontvangt is dat vooral uit intieme relaties gebaseerd op loyaliteit en liefde, zoals die met directe familieleden (ouders of kinderen). Hoe structureler armoede, des te meer uitsluitingsmechanismes er optreden. De geografische afstanden om mensen te ontmoeten, worden vanwege gebrek aan financiën onoverbrugbaar; relaties zijn op basis van wederkerigheid niet meer te onderhouden en uit schaamte worden mensen – met name diegenen die het beter hebben – steeds meer gemeden. Huishoudens zijn het meest kwetsbaar als zij langdurig van een uitkering moeten leven, en niet beschikken over een eigen, informeel netwerk.
- Uitkeringsontvangers die voor hun bestaanszekerheid (langdurig) afhankelijk zijn van de gemeentelijke sociale dienst zijn ontevreden over de dienstverlening. De grootste onvrede is terug te voeren tot een botsing van twee heel uiteenlopende werelden: de wereld van het systeem van de dienst en de leefwereld van cliënten. De sociale dienst handelt vanuit geldende wetten, verordeningen, beleids- en uitvoeringsregels en alles moet controleerbaar en foutloos zijn. De precare werkelijkheid van kwetsbaren past niet altijd in de bepalingen van regels en procedures. Hierdoor ontstaan vertragingen met ingrijpende gevolgen voor mensen die direct in hun bestaanszekerheid worden geraakt.
- De digitalisering van de aanvraag heeft de afstand tussen de uitkeringsontvanger en de sociale dienst vergroot. De combinatie van onzekerheid bij een digitale aanvraag, het niet op andere wijze kunnen verifiëren van informatie en het essentiële belang van een goede afhandeling, leidt in veel gevallen tot een onzekere en beklemmende situatie voor mensen die afhankelijk zijn van een uitkering en vergroot het wantrouwen tegenover de dienstverlening van de gemeente. De digitalisering wekt bij uitkeringsontvangers vaak de indruk dat de behoefte van de burger heeft plaatsgemaakt voor de voorkeur van de overheidsinstantie.
- Het streven van de sociale dienst om mensen snel uit te laten stromen naar een betaalde baan, is eerder haalbaar als uitkeringsontvangers zich actief en constructief opstellen. Het handelen vanuit rechtmatigheid bij de sociale dienst drukt soms de aandacht voor wederzijds begrip, hulp en aandacht naar de achtergrond, waardoor veel uitkeringsontvangers zich niet gehoord, begrepen of serieus genomen voelen. Deze negatieve ervaringen vergroten de kans dat mensen zich passief, wantrouwend of zelfs agressief opstellen. Door beide werelden meer met elkaar te verbinden, kan het wantrouwen ten opzichte van de sociale dienst mogelijk worden verminderd en de effectiviteit van het beleid toenemen.

Deel 1:

Beleving en ervaring van inwoners in armoede

A. Inleiding

In dit eerste deel beschrijven we de uiteenlopende ervaringen van mensen in armoede. Armoede kent vele gezichten: ouderen met een AOW, chronisch zieken, vluchtelingen en werklozen die niet meer aan een baan komen. Mensen die vaak door een ingrijpende gebeurtenis als echtscheiding, ziekte, overlijden of verlies van arbeid, in een bestaansminimum terecht zijn gekomen. Maar ook werkenden met tijdelijke en onzekere baantjes die elke dag hun hoofd boven water proberen te houden. Kleine zelfstandigen die niet meer in staat zijn om hun bedrijf winstgevend te houden. Woningeigenaren die in de problemen komen met de hypotheekaflossing en de druk van een restschuld op hun schouders voelen drukken. Zij verhalen in dit hoofdstuk over de tekorten die hun situatie met zich meebrengt en de gevolgen hiervan; over hun frustraties en belevingen, en over de strategieën die zij hebben ontwikkeld om hiermee om te gaan. Een diversiteit aan ervaringen, die samen een rijkgeschakeerd beeld geeft van de ervaren armoede in Haarlemmermeer (zie bijlage C, p.37 voor een overzicht van geïnterviewde inwoners).

B. Arm zijn in het welvarende Haarlemmermeer

Confrontatie met welvarende leefstijlen

Ondanks de crisis is Haarlemmermeer nog altijd ondernemend, welvarend en gezond. Niet alleen Schiphol als economische motor draagt hieraan bij, maar ook de aantrekkingskracht van de woonmilieus in Haarlemmermeer. Het grote aantal nieuwbouwwoningen, uit een recent verleden, houdt de toevoer van jonge, hoogopgeleide tweeverdieners op gang en de historische kernen met hun vergezichten over polder en vaart oefenen veel aantrekkingskracht uit op kapitaalkrachtige huishoudens. De relatieve welvaart is sterk verweven in de leefpatronen van bewoners: velen zijn druk met carrière, gezinsleven en vrijetijdsbesteding; de automobilititeit is hoog en veel contacten worden tot ver buiten de Ringvaart onderhouden. Dit geldt in veel mindere mate voor een kleine groep mensen die met weinig geld rond moet komen. Zij worden geconfronteerd met een levensstijl waar zij niet, of slechts deels, aan kunnen deelnemen. Zij kunnen niet die grote inkopen doen, zelfs het onderhouden van sociale contacten vergt veel en uitjes worden voor hen onbetaalbaar. Een 47-jarige alleenstaande bijstandsmoeder van drie kinderen:

“Iedereen is wel gewend om één keer in de zoveel tijd ergens heen te gaan. Wij kunnen nergens meer heen: niet meer naar een verjaardag of naar de film. De kermis in Hoofddorp, dat gaat absoluut niet. (.....) Armoede ontnemt mij mijn vrijheid. Ik wil zo graag een keertje naar het strand met mijn honden: kan niet. Ik wil gewoon op visite gaan: kan niet. Naar het Haarlemmermeerse bos met de auto: kan niet. Je zit noodgedwongen thuis.”

Wie kinderen heeft, ervaart dit achtergesteld zijn als nog pijnlijker. Het is voor ouders heel moeilijk om de beperkingen van hun financiële situatie aan hun kinderen uit te leggen. Vaak kunnen zij beter omgaan met hun eigen problematische situatie, dan met het continu moeten teleurstellen van hun kinderen. Een moeder met drie kinderen, in scheiding en al vier maanden zonder enige vorm van inkomen:

“Dan willen ze een Xbox, omdat al hun vriendjes er één hebben. Of een eigen kamer! Maar alles is bij ons delen! Ik zie dit niet als een groot probleem, maar mijn kinderen wel.”

Hoe ouder de kinderen worden, des te groter de druk die hun ouders ervaren. Met name de overgang naar de middelbare school zorgt voor toename van deze stress. Kinderen worden steeds meer geconfronteerd met mogelijkheden die anderen wel hebben; hierdoor krijgen ook zij meer behoeften. Omdat hun vrienden allemaal een Blackberry, een Playstation of een tablet hebben, willen zij niet achterblijven: zij willen ‘erbij’ horen. Lukt dit niet, dan voelen de jongeren – maar ook hun ouders – zich achtergesteld of zelfs minderwaardig. Inkomen en sociale prestige hangen in onze samenleving nu eenmaal nauw met elkaar samen. Er wordt veel waarde gehecht aan het bezit van materiële bezittingen: niet alleen vanwege hun functionaliteit, maar ook omdat zij sociale status aan de eigenaar verschaffen (Wilkinson & Pickett, 2009). Voor de Haarlemmermeerse economische zwakkeren is het lastig om aan sommige begeerde consumpties, en bijbehorende status, te komen. De subjectieve ontevredenheid die wordt veroorzaakt door deze achtergestelde positie ten opzichte van meer welvarenden – vaak tot uiting komend in onzekerheid, schaamte, faalangst en frustratie – noemen we relatieve deprivatie. Met name in de middelbare schoolfase krijgen jongeren, die in armoede opgroeien, hier last van. Een getrouwde vader – sinds 2009 werkloos geraakt – vertelt:

“Iedereen krijgt ook van school een tablet, dat kost ouders ongeveer 500 euro. Mijn zoon zegt elke dag: ‘Papa, ik wil er ook eentje!’ Maar ik heb niet eens geld voor eten. Hierover worden mijn kinderen gepest. Laatst ook vanwege de scheuren in hun schoenen. Ik kan gewoon geen nieuwe betalen. Ik heb tegen ze gezegd dat ze niet naar anderen moeten luisteren en zich alleen op hun eigen leven moeten richten. Maar als een vriend tegen mij zegt dat ik een lelijke broek aan heb, word ik ook ‘pissed’!”

In een welvarende omgeving als Haarlemmermeer worden veel mensen in financiële nood continu geconfronteerd met de levensstijl van hen die het beter hebben. Dit roept frustraties en gevoelens van vernedering op. Hoewel wij hier zelf geen voorbeelden van hebben in de verhalen van de respondenten, wordt deze ontevredenheid in de literatuur aangehaald als een voedingsbodem voor ongewenste maatschappelijke effecten in de vorm van onder ander deviant en crimineel gedrag (Merton, 1957; Wilkinson & Pickett, 2009). Een getrouwde en werkloze vader van 38 jaar maakt zich hierover wel zorgen:

“Mijn toekomst is klaar. Ik kijk alleen nog naar de toekomst van mijn kinderen. Zij moeten naar school blijven gaan en leren om de pen te pakken, en niet het pistool om boef te worden. Er wordt te snel over mensen geoordeeld die het verkeerde pad opgaan. Wat als mijn kinderen echt geen eten meer hebben. Dan moet je wat!”

Uiteenlopende belevingen in een achtergestelde positie

Door de achterstelling ten opzichte van de sociale omgeving ervaren mensen in armoede eerder pijnlijke gevoelens: zij voelen zich vaak achtergesteld, tekort gedaan, buitengesloten of eenzaam. Sommigen worden hierdoor neerslachtig, terwijl anderen strijdbaar blijven. Hoe beïnvloedt armoede de gemoedstoestand van hen die arm zijn en zijn er verschillen tussen groepen?

In het algemeen kunnen we stellen dat mensen die zich sinds kort in een financieel benarde situatie bevinden, nog de hoop hebben om hun situatie te verbeteren. Hoe langer de armoede aanhoudt, hoe meer men de hoop verliest en hoe sneller men moe en lusteloos wordt en in somberheid vervalt. De meest heftige gevoelens ondervinden mensen die langdurig in armoede leven en geen uitzicht hebben op enige verbetering. Een vrouw van middelbare leeftijd – diep in de schulden - vertelt:

“Ik begrijp sommige mensen, die zichzelf wat aandoen. Die kunnen het niet meer aan. Ik heb dat twee maanden geleden ook gehad. (.....) Ik kan beter al mijn slaappillen innemen, dacht ik, is veel beter! Weg van alle zorgen! Toen kreeg ik weer een helder moment; ik dacht aan mijn dochter.”

Armoede maakt het moeilijk om te leven naar de waarden die men wel belangrijk acht, maar door financiële nood niet meer in gedrag kan uiten. Denk aan een verzorgd uiterlijk en woonomgeving, een gezond bestaan, het streven naar onafhankelijkheid en vrijheid. Door het verlies van deze waarden lopen mensen het risico om het respect van de sociale omgeving te verliezen. Langdurige armoede tast daarmee het zelfbeeld en de gevoelens van eigenwaarde aan (Ypeij et al. 2000). Een alleenstaande moeder van drie kinderen vertelt hoe ze na scheiding, baanverlies en gedwongen verkoop van haar koopwoning de grip op haar leven verloor en daarmee ook vertrouwen in haar eigen kunnen:

“Het vertrouwen in mezelf, in mijn eigen intuïtie, alles was ik kwijt. Je wilt ook niet als achterlijk bestempeld worden! Ik ben gewoon heel erg bang om weer te gaan werken. Ik denk dat veel mensen dat hebben. Bang dat je het niet meer kan.”

Een deel van de respondenten kampt met psychische klachten. Ze slapen slecht, zijn onrustig, moe en futloos. Een aantal is onder behandeling bij GGZ of heeft medicijnen voorgeschreven gekregen. De psychische klachten worden versterkt doordat armoede vaak niet op zichzelf staat, maar veelal samenhangt met andere problemen: echtscheiding, faillissement, werkloosheid, gezondheidsproblemen of het overlijden van een dierbaar persoon.

Niet iedereen die in langdurige armoede verkeert, kampt met psychische problematiek. We hebben namelijk – in lijn met eerder onderzoek (Ypeij et al. 2000) – individuele verschillen aangetroffen in de mate waarin men de nadelige gevolgen van armoede ervaart. Niet alleen de duur is bepalend, maar ook andere factoren zoals verschillen in startpositie, gezinssamenstelling en leeftijd. Mensen zonder baan zien in het begin van hun werkloosheidsperiode de toekomst nog enigszins positief, dit neemt af naarmate men langer werkloos is en de kans op herintreding afneemt. Het psychische verval dat hiermee gepaard kan gaan, hangt samen met de maatschappelijke druk om weer aan de slag te gaan. Met name **werkkloze mannen** ondervinden hiervan frustratie, omdat ook zij zichzelf als werkende mannen zien. Een 55-jarige vader, al zeven jaar in de bijstand:

“Ik heb van alles geprobeerd. Ook om vrijwilligerswerk te doen. Allemaal niks! Ik kom gewoon niet meer aan het werk. Ik moet op een sollicitatiegesprek zeggen dat ik 55 jaar ben en al zeven jaar werkloos. (...) Ik zie geen oplossingen meer. Elke dag is hetzelfde. Ik ben moe, voel me ziek!”

Vluchtelingen en ouderen hebben meer de neiging om hun situatie te relativeren. Vluchtelingen wijzen naar de omstandigheden in het geboorteland die vaak vele malen slechter waren dan hun huidige situatie in Haarlemmermeer. Een 33-jarige vrouw, gevlucht uit Syrië:

“Met de schuldsanering is wel te leven. Ik kom uit een arm land, ik heb daar erger meegemaakt.”

Ouderen kijken terug naar vroegere tijden en concluderen dat ze het tegenwoordig eigenlijk nog niet zo slecht hebben. Zij zien hun toekomst vaak niet meer veranderen, maar berusten in hun situatie. Een 71-jarige man in de AOW:

“Ik kan niet iedere dag champagne drinken en biefstuk eten. Maar dat geeft niet. Dat kon ik vroeger ook niet. Ik ben niet arm; ik heb weinig geld.”

Alleenstaande moeders zijn – met name in de beginfase – strijdvaardig en zien de financiële nood eerder als een tijdelijk verschijnsel in hun leven. Na de scheiding willen ze vaak meer of opnieuw gaan werken om samen met de kinderen een nieuw bestaan op te bouwen. De aanwezigheid van (jonge) kinderen weerhoudt mensen van het vervallen in berusting of apathie. Ouders willen zich vaak optimaal inzetten om de kinderen een toekomst te kunnen bieden. Een 33-jarige Hoofddorpse zonder werk en in scheiding, vertelt:

“Ik vind mezelf heel sterk eigenlijk. De eerste stap voor mij is de scheiding! Ik heb het altijd alleen met de kinderen gered. Zonder hem gaat het beter. Als ik aan de toekomst denk, denk ik steeds: ik kan dit doen en dat nog doen. Het gaat goedkomen, stap voor stap.”

Armoede tast ook fysieke gezondheid aan

Hoewel op hoofdlijnen er verschillen bestaan tussen groepen in de beleving van armoede, geven vrijwel alle respondenten aan dat de mentale druk van het leven met (zeer) beperkte financiële middelen ook hun fysieke conditie raakt. Op één uitzondering na ondervinden alle geïnterviewden gezondheidsklachten. In een aantal gevallen is de slechte gezondheid – ziekten en fysieke beperkingen – juist de oorzaak van het financiële verval. Velen leggen echter ook een relatie tussen de ervaren stress en de (verergering van) gezondheidsklachten, veelal in de vorm van hoofd-, maag-, hart- of schildklierproblemen. Armoede levert zelf spanning op in het dagelijks bestaan. Omdat het verschijnsel vaak samengaat met andere problemen, is het vooral de cumulatie van stressfactoren die het voor mensen mentaal zo zwaar maakt. Een getrouwde moeder van twee kinderen – door het koopgedrag van haar man met psychiatrische problematiek in de schuldsanering geraakt – vertelt:

'Ik heb maagproblemen, daarvoor ben ik dit jaar ook opgenomen. En dan begint het hele financiële gebeuren in je kop te spelen. En je man die niet goed gaat! Ik ga ook niet meer naar de dokter. Ben niet meer te helpen (lacht). Ik denk dat een hoop ook gewoon psychisch is. Dat is gewoon zo! Zo werkt dat menselijk lichaam, als je veel aan je hoofd hebt!'

C. Strategieën om mentaal weerbaar te blijven

Wanneer de financiële nood aanhoudt en mensen geen verandering in hun situatie aan kunnen brengen, leren zij zichzelf manieren aan om om te gaan met de negatieve effecten op hun gemoedsgesteldheid. Deze aanpassingsmechanismen worden ook wel 'sociaalpsychologische coping strategieën' genoemd (Ypeij et al. 2000). De 'state of mind' van iemand die in armoede leeft, gaat langzaam ook zijn gedrag beïnvloeden. In deze paragraaf beschrijven wij een aantal van deze coping strategieën van armen.

Leven bij de dag

Financiële schaarste brengt mensen ertoe om voornamelijk bezig te zijn met het oplossen van acute (geld)problemen: hoeveel kan ik vandaag uitgeven in de supermarkt? Hoe betaal ik straks mijn zorgverzekering? Hoe reageert de woningcorporatie op weer een maand huurachterstand? Het oplossen van die problemen die de kwaliteit van het dagelijkse bestaan op korte termijn bedreigen, krijgen voorrang; het langetermijnperspectief wordt dan ongemerkt uit het oog verloren (Shah et al, 2012). Deze gerichtheid op de zeer nabije toekomst is tevens een manier om met de uitzichtloosheid van de situatie van dat moment om te kunnen gaan. Een werkende 45-jarige vrouw, die onder de armoedegrens leeft, verwoordt het als volgt:

"Het is heel dom om ergens van te dromen en te denken dat je dat wil hebben, daar frustreer je jezelf alleen maar mee".

Voorals de financiële nood langdurig aanhoudt, wordt de behoefte om op korte termijn even uit de ellende te ontsnappen zo groot, dat nadelige gevolgen in de toekomst voor lief worden genomen. Wij spraken een familie, waarvan de vrouw onder haar financiële problemen psychisch zwaar leed. Dit lijden werd verergerd door een sterke heimwee naar haar geboorteland. Uiteindelijk besloot het gezin om voor een aantal weken terug te keren en zo voor even te ontsnappen aan alle stress. Bij terugkomst waren de schulden toegenomen, maar men had wel even naar adem kunnen happen. Een ander gezin ontving belastinggeld terug; zij wisten dat zij er geen recht op hadden. Er waren echter zoveel financiële gaten, dat zij kozen om die op korte termijn op te vullen. Ook nu ontstond rust voor een korte periode. Toen het geldbedrag door de Belastingdienst werd teruggevorderd, werden de problemen alleen maar nijpender. Vanuit langetermijnperspectief zijn deze twee voorbeelden op het eerste oog irrationele handelingen. In een situatie van langdurige armoede dienen de handelingen wel een rationeel doel: namelijk (mentaal) 'overleven' op de korte termijn.

Op willen gaan in de massa

Armoede wordt als een onaangename en te vermijden toestand gezien, die men niet vrijwillig opzoekt. Daarom willen mensen niet graag als arm worden beschouwd. Een veel gehanteerde strategie is om zich zodanig aan de dominante leefpatronen aan te passen dat de financiële achterstand zo min mogelijk opvalt. Het dragen van een smartphone of het hebben van een flatscreen zijn ondertussen zo gewoon dat het een aspect is van maatschappelijke integratie. De drang om de tekens van de dominante leefwijze over te nemen om als arme niet te worden uitgesloten, is de verklaring voor het feit dat het merendeel van de respondenten wel in het bezit is van deze luxegoederen. Docenten signaleren zelfs dat kinderen op de basisschool al heel inventief kunnen zijn met het 'verbergen' van armoede. Als er naar hun verjaardag of vakantie wordt gevraagd, verzinnen zij zelfs cadeaus of een vakantiebestemming. De drang bij kinderen en jongeren om erbij te horen is groot. Als er niets mogelijk is, wordt alles ingezet. Desnoods de fantasie. Alles om maar niet anders te hoeven zijn dan hun leeftijdsgenoten.

Niet alleen aan de hand van materieel bezit proberen mensen hun maatschappelijk status gelijke tred te laten houden; ook de verzorging van het uiterlijk is voor mensen – vooral vrouwen – erg belangrijk

om hun armoede voor de buitenwereld te verbergen. Ook werkzoekenden zijn zich bewust van de sterke functionele waarde die uitgaat van een verzorgd uiterlijk. Een 45-jarige vrouw met één inwonende zoon is momenteel druk aan het solliciteren:

“Ik vind het belangrijk dat je er niet armoedig uitziet. Wasmiddel, schoonmaakmiddel en de kapper vind ik zelf nog belangrijker dan eten. Als ze zien dat je kleding niet gewassen is, en ze zien je grijze haren, dan heb je zeker geen baan”.

Vanuit het oogpunt van representativiteit is het niet verwonderlijk dat met name **werkende armen** zich druk maken over de verzorging van hun uiterlijk. Zij gaan daar ver in. Er wordt door deze groep regelmatig bezuinigd op voeding om zich alsnog begeerde schoonheidsartikelen te kunnen veroorloven. Bij (langdurig) **niet-werkende armen** zien we een tegengestelde tendens: juist op verzorgingsproducten wordt bezuinigd.

Mijden van mensen en plekken

Hoe minder mensen zich op bovengenoemde wijze kunnen aanpassen, des te groter hun neiging om zich terug te trekken uit (delen van) de samenleving. Om niet continu geconfronteerd te worden met de eigen financiële situatie, worden plekken zoals winkelcentra en evenementen gemeden. Een gehuwde vader uit een bijstandsgezin met zes kinderen vertelt:

“Als we het huis uitgaan, gaan we altijd rechtsaf. Links is namelijk de kermis. Als ze dat zien, gaan ze zeggen: ‘Papa, ik wil hierin zitten! Papa, ik wil dat gaan doen!’ Ik moet ze dan de hele tijd teleurstellen. Dat doet pijn!”

Mensen in armoede gaan zich ook steeds meer richten op lotgenoten: zij gaan steeds meer om met mensen die het ook minder hebben. De omgang met meer welgestelden, zorgt voor spanningen: men voelt zich eerder buitengesloten of krijgt faalgevoelens. Een 33-jarige hoogopgeleide vrouw in de ziektewet:

“Ik heb nog wel een paar mensen overgehouden, maar dat zijn mensen die het ook minder hebben. We sparen samen om één keer iets leuks te kunnen gaan doen.”

Roken ter ontspanning

Veel respondenten vinden rust en ontspanning in roken. Leven in armoede betekent vaak problemen rond inkomen, werk, gezondheid en relaties. Een roker heeft voortdurend de sigaret nodig om zich rustig te voelen. Daarom is het voor mensen in armoede ook zo moeilijk om te stoppen. Het kunnen loslaten van de sigaret zorgt voor een dubbele stress: zij ervaren al zoveel stress in hun alledaagse worstelingen. Een 38-jarige moeder met een partner in de ziektewet en sinds een jaar in de schuldsanering:

“Er was een gemeente die zei dat mensen die financieel slecht zaten, moesten stoppen met roken. Als ze dat verbieden, dan kunnen we onze nagels gaan afbijten. Dat heb ik trouwens ook al gedaan!”

D. Het optimaliseren van interne bronnen

Huishoudens die langere tijd rond de lage inkomensgrens leven, ontwikkelen naast strategieën om mentaal weerbaar te blijven ook manieren om zo goed mogelijk te kunnen voorzien in de basisbehoeften. Dit doen zij op grofweg twee manieren: enerzijds door de **interne** (financiële) middelen van het gezin zo optimaal mogelijk te besteden, anderzijds door het mobiliseren van **externe** (financiële) bronnen uit informele sociale netwerken (Ypeij et al. 2000). In dit hoofdstuk gaat het om de intern gerichte strategieën van arme huishoudens: enerzijds kunnen die gericht zijn op het beperken van uitgaven, anderzijds op het verwerven van extra inkomsten. Huishoudens kunnen overigens diverse strategieën tegelijkertijd of afwisselend in de tijd hanteren.

Zuinigheid voorop

De meest voor de hand liggende strategie is zuinig omgaan met de beperkte financiële middelen. Dit gebeurt op heel uiteenlopende manieren en soms zelfs op elementaire behoeften, zoals **voeding**. Voor de meeste Haarlemmermeeders is een dagelijkse warme maaltijd vanzelfsprekend, maar uit gesprekken met mensen met minder armslag blijkt dat ook dit niet voor iedereen geldt. Sommigen eten zelfs enkele dagen achtereen niet. Anderen brengen hun voeding in tijden van absolute nood terug tot het minimum. Een alleenstaande ex-Schipholwerker maakt zich geen zorgen want *"brood kan je heel lang hebben. Je kan er van alles mee: roosteren, opbakken!"* Een werkende 55-jarige vrouw, samenwonend met twee kinderen, heeft echter meer problemen met het rantsoeneren:

"Aanmaning op aanmaning op aanmaning. Mijn verzekeringen moeten betaald blijven, het gas, water, licht, en hypotheek. Dat is het allerbelangrijkste. En dan eet ik maar zes weken brood, dat kan ook, daar kom ik heel ver mee. Voor mezelf stel ik minder eisen. Maar met kinderen is dat slecht te doen! Ik heb nu eenmaal kinderen en een man, dus zij moeten eten krijgen en gekleed worden. En ik wil mijn kinderen niet voor schut laten lopen, al is dat wel gebeurd hoor."

De meeste geïnterviewden zijn echter wel in staat om voor zichzelf een warme maaltijd te bereiden, maar dan wel in versoberde vorm. Veel pasta, soms met knakworstjes in plaats van gehakt. In één kinderrijk huishouden wordt iedere dag kale witte rijst gegeten. Een 71-jarige gepensioneerde weduwnaar geeft aan wel eens een stukje biefstuk te bereiden, maar *"dan alleen dat, verder niets! Na al die jaren is dat oké, dan neem ik wel een extra glas water."*

Ook **kleding** is in sommige huishoudens een probleem. Een werkende 55-jarige moeder vertelt dat de kast van haar 10-jarige dochter leeg is:

"Ik zag schattige kleertjes voor mijn dochter: honderd euro. Haar hele kast was leeg. Ze had iedere dag hetzelfde aan en gaten in haar onderbroeken. Nou dan bel ik een vriend en dan komt hij. Ik betaal hem terug door bij hem schoon te maken, of als ik ergens anders weer een tientje verdien, krijgt hij dat tientje weer."

Om geld te besparen op de aankoop van kleding, hanteren huishoudens twee aankoopstrategieën: óf kleding wordt op de groei gekocht, óf kleding wordt tegen het seizoen in gekocht: winterkleding in de zomer en zomerkleding in de winter. Veel respondenten doen hun aankopen tijdens de uitverkoop met grote kortingen. Anderen kopen hun (huishoudelijke) spullen bij tweedehandswinkels zoals de Kringloopwinkel. Dit bespaart veel geld. Het nadeel is echter dat spullen door een lange gebruiksgeschiedenis ook snel gebreken vertonen. Door de beperkte kwaliteit blijven gezinnen sukkelen met de functionaliteit van hun apparatuur. Een werkende vrouw rond het sociaal minimum:

"Alles begaf het ook, omdat alles 'zesde hands' was: de koelkast begaf het, het waterbed was lek, de fietsen waren in elkaar gestort. Ik moest alles vernieuwen. (.....) Bij een bekende webwinkel hebben

ze supersale met 70% korting, dan heb je een rok voor vijf euro. Ik zorg dat ik e-mails krijg, en ik ben heel selectief. Als ik iets koop, doe ik het via internet. Dan zijn er geen verleidingen.”

Er wordt in gezinnen ook flink bespaard op allerlei **verzekeringen**. Omdat de aanvullende ziektekostenverzekering uit het oogpunt van kostenbesparing regelmatig achterwege wordt gelaten, is het gevolg dat men niet naar tandarts en fysiotherapeut gaat. Medicijnen zijn soms niet te betalen, of het gebruik ervan wordt tijdelijk onderbroken, totdat het inkomen of uitkering weer is gestort. Ook kiezen mensen er soms voor om geen inboedel- of brandverzekering af te sluiten. Een vrouw van 45 jaar heeft na haar scheiding alles langzaamaan opnieuw moeten opbouwen met hulp van de kerk, maar heeft geen geld om zich bij eventuele brand voor de schade te verzekeren. Ze beseft dat ze bij rampspoed het risico loopt om alles opnieuw kwijt te raken en weer van nul af aan te moeten beginnen, maar ze ziet geen andere oplossing. Een alleenstaande man, momenteel in de ziektewet:

“Ik heb geen brand- of schadeverzekering. Maar dat is ook een beetje ‘apathie’! Gaat het verloren, dan gaat het verloren. Ik heb ook geen uitvaartverzekering. Ga ik dood, dan ga ik dood. Ik merk het toch niet meer. Ze laten me niet staan.”

Ook **energie** vormt een hoge kostenpost. Om hierop te kunnen bezuinigen doen mensen liever een warme trui aan dan de verwarming hoger te zetten. Ook zijn er huishoudens die een tijdschakelaar aanzetten bij het douchen of kaarsen ontsteken in de avond.

Zuinigheid als bestaansstrategie kent echter ook zijn beperkingen, omdat er op een gegeven moment niet meer te bezuinigen valt. Zo had een ex-Schipholwerker in de bijstand enkel nog een euro te besteden voor de aankomende week. Op sommige zaken zijn mensen ook niet bereid om te bezuinigen; het voelt alsof het enige plezier uit hun dagelijks bestaan wordt ontnomen. Veel mensen hebben huisdieren, waar ze troost en ontspanning in vinden, of een auto die hen nog dat laatste gevoel van vrijheid geeft.

“Dan kunnen mensen wel zeggen: ‘dan moet je je hond weg doen’. Maar als je geen geld hebt, doe je toch ook je kind niet weg? Nee, dat vind ik echt schofterig.” (Samenwonend en moeder van 2 kinderen in de schuldsanering, 38 jaar)

“Mijn auto is voor mij heilig. Mijn rijbewijs is het enige diploma waar ik nog wat aan heb! En het is ook mijn vrijheid. Ik voel mij zo vrij in die auto.” (Gescheiden bijstandsmoeder met 3 kinderen, 45 jaar)

Schulden

Alle respondenten hebben – op één uitzondering na – diverse schulden of betalingsachterstanden. Zij zijn op zeer uiteenlopende redenen in de schuldenproblematiek terechtgekomen. Een aantal is getroffen door ingrijpende gebeurtenissen, zoals echtscheidingen en faillissementen. Hier zijn grote schulden uit voort gekomen, soms tienduizenden euro's. Anderen zijn in de problemen gekomen door onverantwoord grote of onnodige aankopen te doen. Soms worden schulden ook bewust gemaakt, omdat huishoudens geen alternatieven meer zien om de eindjes aan elkaar te knopen. Een alleenstaande werkende moeder uit Nieuw-Vennep:

“Ik had driehonderd euro per maand tekort om mijn vaste lasten te betalen, en dan had ik nog niets gegeten. Dus ik heb twee jaar lang op mijn creditcard geleefd. Nu heb ik een schuld. Alles begaf het ook. Ik moest alles vernieuwen en ik dacht: ik ga dat terugbetalen.”

Mensen van buitenlandse komaf komen – door gebrekkige kennis over de regelgeving in Nederland – vaker in de problemen dan autochtone armen. Vaak heeft men niet door dat bijvoorbeeld

veranderingen in hun arbeids- of woonsituatie moeten worden doorgegeven aan de Belastingdienst om terugvorderingen of toeslagen te voorkomen. Deze groep komt hierdoor relatief vaak in de financiële problemen. Terugvorderingen zien zij niet aankomen, het geld is al uitgegeven en schulden zijn vaak het gevolg. Vluchtelingen hebben ook nog een andere kostenpost, namelijk het eens per vijf jaar verlengen van hun verblijfsvergunning. Hiervoor hebben zij vaak geen geld. Omdat het hun bestaan in Nederland bedreigt, voelen zij zich gedwongen tot het aangaan van schulden of leningen. Een Afghaanse vader van zes kinderen:

“De verblijfsvergunning kost 150 euro per persoon. Ik moest op een gegeven moment voor drie kinderen verlengen. Omdat we geen recht hebben op bijzondere bijstand, moeten we dat zelf betalen. En ik heb geen geld, dus ik heb tot het laatste moment gewacht. Ik moest geld sparen of het aan iemand vragen. Op de laatste dag heb ik toen tegen mijn vriend gezegd: ‘Alsjeblieft, help me, ik móet het vandaag betalen.’”

Het **schuiven met rekeningen** is een andere veel gehanteerde strategie. De meeste respondenten realiseren zich wel dat betalingsachterstanden tot grote problemen kunnen leiden. Huur- of hypotheekachterstand kan immers al vrij snel leiden tot een huisuitzetting. Bij betalingsachterstanden van de energierekening kunnen gas en elektriciteit worden afgesloten. De meeste respondenten hechten er daarom grote waarde aan om de vaste lasten, zoals huur en de energierekening, zo snel mogelijk te betalen. Daarna bekijken zij welke andere rekeningen nog open staan en wat er overblijft voor het dagelijkse levensonderhoud. Veel respondenten schuiven maandelijks met rekeningen en proberen zo te voorkomen dat er extra incassokosten betaald moeten worden. Een 38-jarige alleenstaande bijstandsmoeder van twee dochters uit Hoofddorp:

‘Huur, gas en licht, en de ziektekostenverzekering zijn prioriteit voor mij. De rest is bijzaak. Ik schommel daar dan een beetje mee, zoals met het betalen van de telefoon. Van het kleine beetje geld dat overblijft, eet ik. Maar nu blijkt dan dat ik het niet red. Ik red het gewoon niet! Dus nu krijg ik hulp van de voedselbank.’

Om gestructureerd te kunnen schuiven met rekeningen, is enig overzicht in de inkomsten en uitgaven noodzakelijk. Een aantal mensen houdt dit nauwkeurig bij of maakt gebruik van budgetbeheer; anderen zijn het overzicht volledig kwijt geraakt. In een aantal gevallen wordt de financiële chaos al zichtbaar bij het binnentreden van de woning. Bij een geïnterviewde stond de gang vol oud papier, was de woonkamer voornamelijk ingericht met stapels brieven en formulieren en zwierven overal vuilniszakken, waarin de kleding van het hele gezin werd weggewerkt. Het verloren overzicht in het eigen leven, de financiële huishouding en de chaos in het hoofd kwamen hier ook tot uitdrukking in de fysieke staat van het huis. Mensen met veel schulden komen in een neerwaartse spiraal terecht van steeds groter wordende problemen. Schulden en betalingsachterstanden kosten namelijk ook veel geld; men krijgt boetes en bijkomende incasso- of deurwaarderskosten. Dit ondervindt ook een zzp’er van 58 jaar die het zonder bijstandsverlening voor zelfstandigen probeert te redden. Hij heeft vaak te maken met betalingsachterstanden, omdat zijn facturen niet op tijd uitbetaald worden:

“Het is een lastige tijd. En dan krijg je het! Er staat 52 euro open bij zo’n energiebedrijf, waar 40 euro incassokosten overheen komt. Ik kan die kosten niet direct betalen, maar wel op termijn. Maar ze blijven er maar kosten overheen gooien. Ik kan het nu al niet betalen, en dan gooien ze er geld bovenop, dan wordt het wel heel duur. In feite zijn ze met iets bezig waarvan ik zeg: ‘de logica is volkomen zoek’. Ik betaal zo honderden euro’s aan incassokosten.”

Een alleenstaande werkloze moeder van drie kinderen die onder behandeling is bij de GGZ:

“Ik ben toentertijd mijn baantje kwijtgeraakt en mijn vriend was toen ook al zijn baan kwijt. We hebben dus bijna een jaar lang CZ (ziekenkostenverzekering) niet kunnen betalen. Van die schuld ben ik bijna af. Maar je krijgt wel die boete er bovenop, dus ik heb alsmaar afbetaald én die boete betaald. Het is de logica van een borrelnoot, maar je móet wel!”

Kinderen boven alles

De hierboven beschreven bestaansstrategieën worden door de meeste respondenten ingezet. Er zijn echter ook een aantal handelingswijzen die door specifieke groepen worden ingezet. In gezinnen met beperkte financiële middelen, is het voor ouders gewoon om zwaar te bezuinigen op zichzelf en de uitgaveprioriteit volledig bij het kind te leggen. Kinderen gaan te allen tijde voor, ook al gaat dit soms ten koste van henzelf. Een gescheiden moeder heeft elk weekend de zorg voor haar zoon:

“Dat is wel een extra mond die je moet voeden. Hij is zestien, dus je rekent hem mee als een volwassene. Zo’n knul, vol in de groei. Nou, dan eet ik wel wat minder zodat hij wat meer heeft. Dat maakt mij ook niet uit. Ik vind mijn kinderen belangrijker.”

Door zichzelf weg te cijferen, proberen ouders hun kinderen zoveel mogelijk te laten deelnemen aan het alledaagse sociale leven: op stap gaan met vrienden, activiteiten met school en sporten bij verenigingen. Deze sociale activiteiten zijn heel belangrijk voor de fysieke, sociale en cognitieve ontwikkeling van kinderen (Snel et al, 2001). Toch blijkt uit landelijk onderzoek dat arme kinderen minder in staat zijn maatschappelijk te participeren, vaker psychosociale problemen hebben en eerder regel overtredend gedrag vertonen (Jehoel-Gijsbers, 2009). Armoede beperkt de ontwikkeling van kinderen en jongeren en heeft daarmee negatieve gevolgen voor hun toekomstperspectief (Snel et al., 2001).

Creëren van nieuwe geldstromen

Naast het beheren en terugbrengen van de uitgaven, hanteren huishoudens ook strategieën om de hoogte van hun inkomsten op peil te houden óf te vergroten door het aanboren van meerdere inkomstenbronnen. Sommige respondenten proberen bijvoorbeeld het maximale uit regelingen te halen. Zo heeft een 45-jarige vrouw uit Nieuw-Vennep precies berekend hoeveel toeslagen en teruggaven zij kan ontvangen. Dit heeft echter consequenties voor haar carrière:

“Als alleenstaande moeder kan ik niet een te hoog salaris hebben. Kom ik over een bepaalde grens dan heb ik nergens meer recht op. Dus ik moet altijd zorgen dat ik geen loonsverhoging krijg. Mijn carrièrekansen zijn daardoor minimaal. Op een gegeven moment ben ik maar vier dagen gaan werken”.

Dit calculerend gedrag is gericht op het behouden van het bestaande inkomensniveau. Sommige huishoudens zoeken ook naar meervoudige inkomensbronnen; dit betekent immers, hoe bescheiden ook, een verruiming van de financiële middelen. Sommige respondenten verkopen een deel van hun eigendommen. Van deze extra inkomsten kunnen zij overleven. Deze strategie kunnen alleen degenen inzetten, die het ooit beter hebben gehad. Mensen in langdurige armoede hebben nauwelijks iets wat verkoopbaar is. Een echtpaar dat hun koopwoning moest verkopen na het faillissement van hun eigen bedrijf:

“We hadden groot gewoond en we hadden een aantal meubels opgeslagen. Dat hebben we inmiddels allemaal verkocht, en dat leverde steeds weer wat op. Je had eerst een huis met drie bankstellen, nu heb je er maar eentje nodig. Simpel! Ik heb ook schoenen en kleding verkocht, en nog kleine stukjes meubilair die we niet gebruikten. Op marktplaats! Je doet alles om te overleven. Het kwam zelfs op het niveau van cd’s verkopen, die twee of drie euro opbrachten. Je hoopte er tien te verkopen, want als je heel zuinig inkocht bij goedkope supermarkten, kon je daar weer vier dagen van eten.”

Ook een 43-jarige alleenstaande bijstandsmoeder, recent hersteld van een langdurige burn-out, verkoopt zoveel mogelijk spullen uit angst het huis uitgezet te worden:

“Ik leef nu basic! Had ik twee, drie jaar geleden ook moeten doen. Toen heb ik maar lopen kopen, kopen en kopen. Eigenlijk alles wat je ziet, is verkoopbaar, serieus, ik zag het niet in. Ik heb van alles: kleding, babyspullen, kinderwagens. Alles is te koop! Maar het kost wel veel tijd. Het levert niet veel geld op, maar daar leef ik dan van: van vijftig, dertig of twintig euro.”

Anderen verdienen wat extra geld door producten, die zij als hobby hebben gemaakt, te verkopen. De inkomsten zijn beperkt, maar geven toch iets meer financiële ruimte. Een alleenstaande 45-jarige moeder, sinds kort vertrokken uit Haarlemmermeer:

“Oude meubeltjes opknappen is een beetje mijn hobby geworden. Je moet je verf halen, je moet het meubelstuk ophalen. Je bent bezig, je hebt wat te doen! Af en toe verkoop ik eens wat. Slechts één meubelstuk per maand, maar toch.....alle kleine beetje helpen.”

E. Sociale ondersteuning vanuit informele netwerken

Het merendeel van de respondenten staat er niet alleen voor: men ontvangt ondersteuning vanuit hun sociale netwerk. Dankzij deze hulp kunnen mensen de eindjes aan elkaar knopen. Er zijn echter ook respondenten die geen hulp van anderen ontvangen; zij zijn met de tijd sociaal uitgesloten geraakt. In deze paragraaf geven we voorbeelden van verschillende soorten ondersteuning, die men uit het eigen netwerk verkrijgt. Wij gaan ook in op factoren die – volgens de respondenten zelf – bijdragen aan het verliezen van sociale contacten en daardoor aan potentiële ondersteuningsbronnen.

Structurele ondersteuning van familie en vrienden

Het merendeel van de respondenten ontvangt permanente hulp van naasten in de vorm van giften of leningen. De geldschieters zijn vaak directe familieleden: kinderen of ouders die zelf niet in een armoedesituatie verkeren, maar soms ook vrienden. Liefde, loyaliteit en solidariteit vormen een belangrijke basis voor structurele ondersteuning. Een Surinaamse 55-jarige weduwe, recent uit de schuldsanering, leent geld van haar kinderen:

“Zij hebben zoiets van mam: je moet nooit meer in een situatie komen waarin je geen uitzicht meer hebt. Dus ik heb met hen afgesproken dat ik een seintje geef als ik het niet red. De kinderen vrezen dat er anders ook nog incassokosten bovenop komen.”

Ook een gehuwd paar dat tot 10 jaar geleden een eigen bedrijf runde en een hoog inkomen te besteden had, is na het faillissement (deels) afhankelijk geworden van de kinderen. De 58-jarige man:

“Op het moment dat mijn eigen kind met een tas boodschappen aankomt, heb ik toch zoiets van: ‘jongens, jongens!’ Ik heb het tot 2002 redelijk goed gehad. Toen mijn kinderen van school kwamen en ze gingen doorstuderen, stuurde ik ze eerst een jaar naar Amerika. Dat was wel heel erg leuk. En nu komen zij voor mij met een tas boodschappen.”

Deze duurzame patronen van sociale ondersteuning veronderstellen een zekere emotionele verbondenheid en vinden vooral binnen families plaats. Er zijn ook meer instrumentele relaties, waarbij de verbondenheid (deels) gebaseerd is op hoop op wederkerigheid. Door hulp te bieden bouwen mensen sociaal krediet op en verwerven ze toegang tot de ondersteuning van anderen (Ypeij et al. 2000). Deze relaties komen vooral voor onder kennissen/vrienden en burens. Zo leent een 55-jarige werkende moeder uit Badhoevedorp af en toe geld van een vriend voor kleding voor haar dochtertje. Zij betaalt hem in natura terug door bij hem schoon te maken. Andere voorbeelden zijn:

“Als ik van de voedselbank macaroni krijg, dan kookt de overbuurvrouw voor mij. Ik geef haar ook wel eens spullen van de voedselbank die ik over heb. Dat gooi ik dan niet weg, die geef ik aan haar. Zij kan het ook goed gebruiken.” (alleenstaande 48-jarige bijstandsontvanger uit Hoofddorp)

“Gisteravond kwam de buurjongen, die kwam een brood brengen. Een ander vrouwtje die ook naar de voedselbank ging is moslim. Kreeg ik alles van haar waar varken of varkensextract in zat.”

(samenwonende 33-jarige vrouw in de Wajong)

Mechanismen van sociale uitsluiting

In vrijwel alle geïnterviewde gezinnen bleek armoede invloed te hebben op omvang en aard van hun sociale netwerk. Het sociale contact van een Hoofddorpse bestaat enkel nog uit de professionals van GGZ; een alleenstaande moeder heeft de afgelopen tien jaar slechts interactie gehad met haar eigen thuiswonende dochter. Dit zijn weliswaar de meest ernstige voorbeelden van sociaal isolement die wij aantreffen, maar een rode draad in de verhalen van alle mensen in armoede was: “armoede maakt je

wereld kleiner en doet je mensen verliezen”. Hoe dat gebeurt? Uit de verhalen van de respondenten blijken hier een aantal redenen voor te zijn. Deze komen (deels) overeen met landelijk onderzoek (Ypeij et al. 2000):

Sociale ondersteuning en uitwisseling vinden eerder plaats wanneer beide partijen elkaar regelmatig ontmoeten. In Haarlemmermeer heeft 50% van alle inwoners familie en vrienden buiten de Ringvaart wonen (Kijk op de Wijk 4, 2014). Veel Haarlemmermeesters met een gering inkomen hebben door die **grote afstanden** – die ontmoetingen kostbaar maken – moeite met het onderhouden van sociale contacten. Een alleenstaande bijstandsmoeder van drie kinderen en sinds een jaar werkloos vertelt:

“Ik dacht een keer: ik ga mijn verjaardag op z’n Engels of Amerikaans vieren. Iedereen neemt dan zijn eigen hapjes en drankjes mee. Nou, dat slaat niet aan! Ze kunnen dan gewoon niet! En je wordt zelf ook niet gauw uitgenodigd, want je kan er niet naar toe. Vanwege de reiskosten!”

Voor mensen in financiële nood is het bovendien erg moeilijk om eerder beschreven relaties op basis van **wederkerigheid te onderhouden**. “Voor wat hoort wat”. Het klinkt als een wijsheid uit grootmoeders tijd, maar het principe van geven en nemen is een essentieel kenmerk van sociale relaties. Wanneer deze wederkerigheid wegvalt – omdat één van de partijen de financiële middelen ontbeert om een tegenprestatie te leveren – knaagt dat op den duur aan de verbondenheid. Zonder wederzijds geven en nemen worden relaties broos en vallen ze uiteen. Een 33-jarige Wajong’er vertelt:

“We gingen wel eens uit eten of naar de bioscoop, maar dat kan nu niet. Of je wordt wel eens om hulp gevraagd, maar wij kunnen vaak niet inspringen! Dus dan is het steeds: ‘nee, nee, nee, nee!’ En op een gegeven moment dan vragen ze je gewoon niet meer. Dat is heel menselijk. Ben ik helemaal niet boos om, dat zou ik ook doen.”

Mensen hebben het mechanisme om wederkerigheid in interpersoonlijke relaties te verwachten zo sterk geïnternaliseerd, dat we bij een gebrek hieraan negatieve gevoelens ervaren. Een 60-jarige ex-ondernemer met grote schulden heeft dit mechanisme goed door:

“Ik houd precies bij aan wie ik wat heb gevraagd. Ik probeer dit onder de mensen die ik ken te verdelen. Als je aan één of twee mensen alles zou vragen, raak je ze kwijt. Dan houd je niemand over.”

Ook een werkende alleenstaande moeder van drie kinderen met gedragsproblemen beseft het belang van wederkerigheid in sociale relaties. Vandaar dat ze besluit om ondanks het tekort aan financiële middelen toch haar verjaardag te vieren:

“Het is heel moeilijk om altijd afhankelijk te zijn van de goedheid van een ander. Dus als ik geld heb, nodig ik een ander uit. Drie jaar geleden heb ik op aanraden van mijn kinderen mijn verjaardag gevierd, dat had ik al tien jaar niet meer gedaan. Ik ken heel veel mensen, ook via de kerk. Op Goede Vrijdag was het. Heel veel uitgenodigd in de hoop dat de meeste mensen wel op vakantie zouden zijn. Dan heb je toch je goede wil laten zien. 150 uitnodigingen verstuurd, alleen vrouwen waren welkom. Dertig vriendinnen kwamen op mijn feest. Het was geweldig, zij hadden taart gehaald, muntthee met honing. Maar alles bij elkaar heeft mij dat tweehonderd euro gekost. Wat inhield dat we drie weken zonder eten hebben gezeten. Dus je maakt een besluit, eens in de tien jaar vier ik mijn verjaardag. Is het mij dit waard? Het was mij het nu eenmaal waard. Het was gezellig, ik heb genoten en ik heb mijn goede kant laten zien met mijn gastvrijheid.”

Mensen in armoede hebben ook de neiging om **contact te mijden met anderen die het beter hebben**. Men voelt zich dan de mindere of ervaart gevoelens van falen. Vanwege begrip en gedeelde smart voelen mensen zich vaak prettiger bij 'lotgenoten'. Het is nu eenmaal makkelijker om je verhaal te doen aan mensen die in hetzelfde schuitje zitten. Hierdoor vormen zich kwetsbare sociale netwerken: de bereidwilligheid om elkaar te ondersteunen is aanwezig, maar het gebrek aan (financiële) middelen belemmert deze bereidwilligheid. Een 55-jarige werkende vrouw uit Badhoevedorp vertelt hoe ze zichzelf langzaam aan onttrekt uit haar bestaande netwerk:

"Vrienden weten het wel, maar die zijn er niet zo veel meer. Dat doe ik dus ook niet meer, ik ga geen feestje meer vieren voor mijn eigen verjaardag. Je wordt op een gegeven moment er heel chagrijnig van. Je gaat situaties mijden. Ik ga er maar even niet meer naar toe, want dat kost geld. Je kan niet met lege handen aankomen. Niet iedereen vindt het leuk als je een bos bloemen uit een weiland trekt en dat gewoon heel leuk opmaakt. Niet iedereen waardeert dat."

Een ander probleem is dat het bieden van hulp – ook binnen families – ongewenste effecten met zich mee kan brengen die op de langere termijn ertoe kunnen bijdragen dat de kracht van het eigen netwerk juist afneemt. In een gebroken gezin van moeder en drie kinderen springen de oudste kinderen financieel bij om het huishouden te laten draaien door huur, telefoon en boodschappen te betalen. De natuurlijke hiërarchie binnen het gezin verdwijnt en de **familiare structuur verandert**:

"Omdat mijn kinderen mee moeten betalen aan het huishouden, willen ze ook mee gaan beslissen. Mijn zoon betaalt mee aan de huur, dus beslist hij ook hoe de huiskamer eruit komt te zien, want het is ook zijn huis. Je bent niet meer het hoofd van het gezin. (.....) M'n dochter haalt nu de boodschappen, maar dan is het ook haar eten. Zij creëerde echt een eigen plekje in de koelkast. En dan zag ik wat lekkers en dan 'Ja, nou, dan moet je dat zelf maar kopen!' Ik vind het kleinerend dat ik het zelf niet meer kan kopen, maar ik vind het ook kleinerend dat zij mij niet ook dat lekkere gunt. Dan ga je je kinderen ineens anders leren kennen."

F. De relatie tussen uitkeringsontvangers en gemeente

Veel mensen die in armoede leven, zijn voor hun dagelijkse bestaan vooral afhankelijk van ondersteuning vanuit de overheid. Op drie werkenden na, ontvangen alle respondenten een maandelijkse uitkering: zestien mensen ontvangen (aanvullende) bijstand, twee mensen krijgen een AOW-uitkering, twee mensen ontvangen BBZ en twee mensen zitten in de ziektewet. Daarnaast ontvangt een enkeling een WW-, Wajong- of ANW-uitkering. Aangezien de bijstand door de gemeente wordt uitgekeerd, zijn uitkeringsontvangers voor hun maandelijkse inkomen – en dus voor het voorzien in hun primaire levensbehoeften – afhankelijk van de afdeling ‘Sociale Dienstverlening’ van de gemeente. Er heerst in deze groep echter veel onvrede en zelfs wantrouwen jegens deze dienst. Vrijwel alle respondenten klagen – soms in harde bewoordingen – over de bejegening en afhandeling van hun aanvraag. De sterk afhankelijke positie maakt dat de kwaliteit van de relatie met de gemeentelijke sociale dienst veel impact heeft op hun dagelijkse leven. In dit hoofdstuk beperken wij ons tot de meest voorkomende klachten.

Ingrijpende gevolgen door vertragingen in de dienstverlening

De sociale dienst werkt vanuit rechtmatigheid, waarbij het handelen in overeenstemming moet zijn met geldende regels en procedures. Het verloop van de processen sluit echter niet altijd aan op de, soms plotselinge, dynamiek in het leven van mensen in armoede. Financiële reserves zijn in arme huishoudens vaak volledig verdampt, waardoor onverwachte gebeurtenissen nauwelijks kunnen worden opgevangen. Mensen worden direct in hun bestaanszekerheid geraakt; vertraging in de dienstverlening kan daardoor heel ingrijpende gevolgen voor hen hebben. Respondenten laken de lange procedures en vele regels, maar nog vaker klagen zij over vertragingen in de dienstverlening door het kwijtraken van brieven, of het niet of te laat – langer dan vijf werkdagen – teruggebeld worden door de gemeentelijke dienst.

Gemis aan empathie

De sociale dienst streeft naar een zo snel mogelijke uitstroom van cliënten naar een betaalde baan: een belangrijk doel waar de dienst ook op wordt beoordeeld. De nadruk op een zo snel mogelijke uitstroom drukt dan aandacht voor begrip en hulpverlening soms naar de achtergrond. Veel uitkeringsontvangers voelen zich niet gehoord, onbegrepen of zelfs niet serieus genomen. Een te sterke focus op een snelle re-integratie op de arbeidsmarkt kan naast dit genoemde effect ook andere ongewenste gevolgen hebben. De aandacht kan onevenwichtig doorslaan naar mensen die snel naar de arbeidsmarkt te begeleiden zijn; de hulpbehoeften van de meest kwetsbaren kunnen dan ondersneeuwen.

Controle is inbreuk op privacy

Uitkeringsontvangers dienen geregeld – soms elke drie maanden – allerlei financiële informatie van zichzelf en hun huishouden te geven. Respondenten ervaren deze controle als een inbreuk op hun privéleven. Ook geeft het mensen het gevoel dat zij worden gewantrouwd. Dit raakt mensen diep, omdat zij zelf vaak geen andere oplossing meer zien en voor hun bestaanszekerheid sterk afhankelijk zijn van de gemeentelijke dienstverlening.

Onvolledige geïnformeerd

Een aantal mensen klaagt ook over het ‘onvolledig’ geïnformeerd worden door de sociale dienst. Vaak horen mensen van elkaar van welke regelingen ze gebruik kunnen maken en verwijten de sociale dienst dat zij niet eerder op hun rechten zijn gewezen. Dit leidt bij deze mensen tot blijvend wantrouwen jegens de dienst.

Digitalisering vergroot de kloof

Met de digitalisering van de aanvraag voor een uitkering is de afstand tussen de uitkeringsontvanger en de sociale dienst toegenomen. Een uitkering is voor mensen in armoede van essentieel belang om rond te komen: het bepaalt of zij kunnen voorzien in hun primaire basisbehoeften. Vanwege dit acute belang gaat het aanvragen van een uitkering gepaard met onzekerheid en blijft men met veel vragen zitten: Heb ik er recht op? Heb ik alles begrepen? Vul ik mijn gegevens correct in? Door de digitalisering is het niet meer mogelijk om bij twijfel persoonlijk navraag te doen of te verifiëren of de digitaal verstrekte gegevens juist en goed zijn doorgekomen. Dit leidt tot stress en onzekerheid bij de aanvragers. Zeker wanneer mensen niet binnen de vastgestelde periode van vijf dagen worden teruggebeld en soms weken op een reactie moeten wachten. Zij die toch het gemeentehuis bezoeken om vragen te stellen, komen niet verder dan de receptie. De combinatie van onzekerheid bij een digitale aanvraag, het niet op andere wijze kunnen verifiëren van informatie, niet aan de balie worden geholpen en het essentiële belang van een goede afhandeling, leidt in veel gevallen tot een beklemmende situatie voor deze mensen en vergroot hun wantrouwen jegens de dienstverlening van de gemeente.

Daarnaast ervaart een flinke groep blijvend problemen met de digitale diensten. De meesten bezitten weliswaar een computer, maar lang niet alle burgers zijn er vaardig mee; laaggeletterdheid speelt hen parten. Meer dan de helft van de bijstandsontvangers is van allochtone afkomst. Bij problemen met het aanvragen van uitkeringen zoeken mensen onder andere hulp bij welzijnsorganisatie Meerwaarde. De reacties over de hulpverlening van Meerwaarde zijn aanzienlijk positiever dan over de gemeentelijke sociale dienstverlening. Vooral de laagdrempelige inloop en het persoonlijk contact bij Meerwaarde worden door de geïnterviewden gewaardeerd.

Deel 2: Armoede in cijfers

A. Inleiding

In deel 1 van dit rapport geven we aan de hand van belevingen en ervaringen van Haarlemmermeerse armen een inkijk in hun leefwereld. De wijze waarop zij hun situatie percipiëren, is bepalend voor de keuzes die zij maken en de manier waarop zij handelen. Inzicht in, en begrip voor het dagelijkse bestaan van kwetsbare burgers helpt in het ontwikkelen van maatregelen die aansluiten op hun leefwereld: een voorwaarde voor effectief beleid.

Het ontwikkelen van armoedebeleid vraagt echter ook om inzicht in de omvang van de problematiek. In dit deel wordt, aan de hand van registratiemateriaal, een cijfermatig beeld van armoede in Haarlemmermeer gegeven. Want ook in onze overwegend welvarende gemeente leven er mensen zonder dak boven hun hoofd, die een warme maaltijd en/of medische behandeling moeten ontberen. Deze tekortkomingen hebben verregaande gevolgen. Zo heeft het CBS berekend dat mensen uit een huishouden met een inkomen onder de armoedegrens gemiddeld 5 jaar korter leven dan mensen met een hoger inkomen. Het verschil in gezonde levensjaren bedraagt zelfs 14 jaar (CBS, 2009).²

In dit deel stellen we de omvang van armoede objectief vast door te bepalen hoeveel Haarlemmermeerse gezinnen minder inkomen hebben dan nodig is om in de basisbehoeften te voorzien. Het gaat hier primair om basale zaken zoals onderdak, kleding en voedsel. Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid stelt tweejaarlijks het bedrag vast, waarvan de overheid vindt dat mensen in onze samenleving ten minste nodig hebben om in het levensonderhoud te voorzien: **het sociaal minimum**. Het sociaal minimum is gekoppeld aan het minimumloon. Dit heeft als nadeel dat verandering in de hoogte van het minimumloon direct gevolgen heeft voor het aantal mensen en huishoudens in armoede. Hierdoor is het sociaal minimum een ongeschikte maat om de ontwikkeling van armoede te volgen. De **lage-inkomensgrens** is meer geschikt voor een heldere interpretatie van de ontwikkeling van armoede. Deze maat vertegenwoordigt namelijk een vast koopkrachtbedrag. Sommige gezinnen onder de lage-inkomensgrens kunnen spaargeld of enig eigen vermogen hebben en hoeven niet daadwerkelijk arm te zijn. Het gebruik van deze maat garandeert echter wél dat alle werkelijke armen in beeld zijn. Vrijwel alle huishoudens met bijstand of AOW vallen in de categorie met een laag inkomen.

² Mensen in armoede ondervinden meer fysieke en mentale gezondheidsproblemen, vertonen vaker 'ongezonder' gedrag en zijn dikwijls verplicht om gezondheidszorgen uit te stellen vanwege een tekort aan financiële middelen (zie Deel 1).

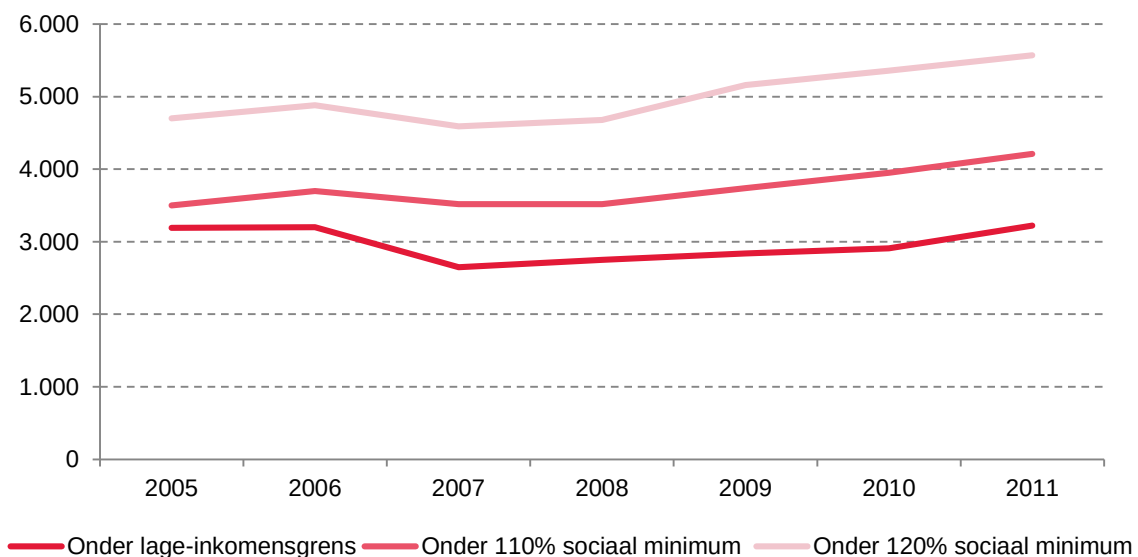
B. Armoedegroei in Haarlemmermeer

Vanaf 2007 is het aantal Haarlemmermeerse gezinnen onder de **lage-inkomensgrens** jaarlijks met 3% gestegen tot 3200 huishoudens in 2011³ (Figuur 1). Dat zijn 6800 inwoners, waaronder 2100 minderjarige kinderen. In Haarlemmermeer loopt één op de zeventien huishoudens risico op armoede. Dit ligt lager dan in Nederland, waar één op de elf gezinnen rondkomt van een laag inkomen.

In 2011 leefden in Haarlemmermeer 4200 gezinnen onder de **110% van het sociaal minimum** en kunnen hiermee in aanmerking komen voor algemene bijzondere bijstand. Het ging om 7800 personen, waarvan 2100 minderjarige kinderen. Voor individuele bijzondere bijstand (zoals vergoeding voor een bril of woninginrichting) kunnen inwoners met een inkomen tot **120% van het sociaal minimum** een beroep doen op de gemeente: in 2011 waren dit 10.100 inwoners, waaronder 2910 kinderen.

Structureel een laag inkomen vergroot de kans op kwetsbaarheid. In 2009 leefden ongeveer 700 Haarlemmermeerse gezinnen langer dan 4 jaar rond het sociaal minimum: 1.100 inwoners, waaronder 300 minderjarige kinderen. Recentere cijfers over de duur van armoede in onze gemeente zijn er op dit moment niet. Wel weten we dat in augustus 2014 40% van de Haarlemmermeerse bijstandsgezinnen⁴ deze uitkering langer dan 3 jaar ontvangt, waarvan 140 huishoudens tien jaar of langer.

Figuur 1: Aantal Haarlemmermeerse huishoudens naar inkomensgrens (2005-2011)

Bron: Regionaal Inkomensonderzoek (RIO) (CBS, 2011)

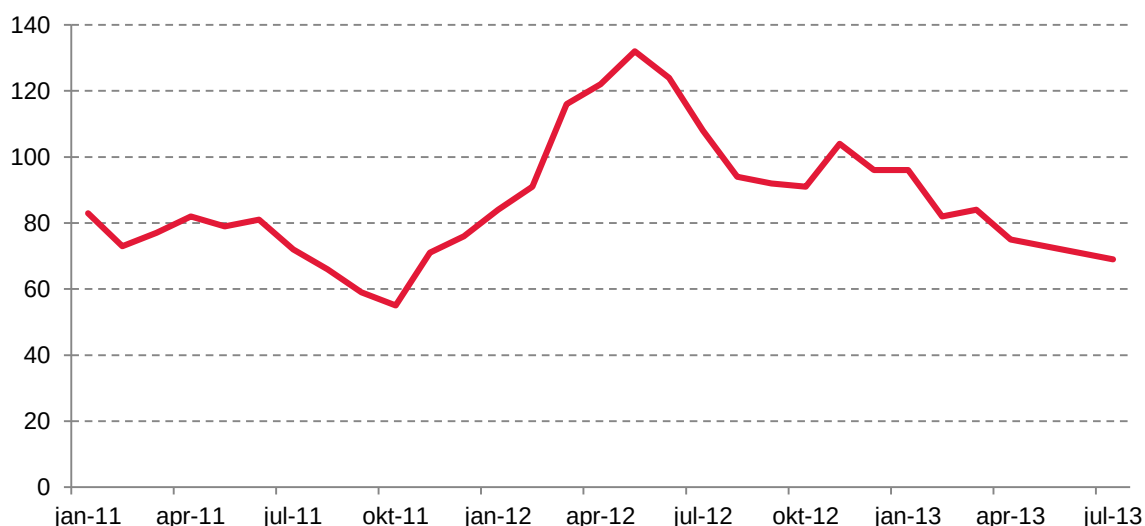
In 2013 maakte 1 op de 18 huishoudens met een laag inkomen gebruik van noodhulp van de **voedselbank**. Dit aantal is in het afgelopen jaar afgenomen, terwijl het aantal mensen met een laag inkomen juist toenam. Vanaf begin 2012 ziet Sociale Dienstverlening strikter toe op het recht van cliënten op noodhulp van de voedselbank. Ook worden cliënten beter geïnformeerd over de mogelijkheden van financiële ondersteuning. Hierdoor valt het inkomen soms hoger uit dan verwacht,

³ Deze cijfers zijn gebaseerd op belastingaanslagen en kunnen pas na 2 jaar definitief worden vastgesteld. De cijfers uit 2011 zijn het meest recent.

⁴ Eind augustus 2014 ontvangen 1660 huishoudens in Haarlemmermeer een WWB-uitkering (+IOAW/IOAZ).

waardoor men boven de vastgestelde norm uitkomt en geen recht (meer) maakt op voedselhulp. Ook de verplichting om aan de gemeente inzage te geven in de eigen financiële huishouding kan er toe leiden dat men geen aanspraak maakt op de hulp van de voedselbank. Sinds september 2013 houdt de Sociale Dienstverlening een breed intakegesprek, en wordt de registratie voor de toekenningen van de Voedselbank niet meer apart geregistreerd.

Figuur 2: Aantal uitgedeelde voedselpakketten in Haarlemmermeer

Bron: GWS (Sociale Dienstverlening, 2013)

De financiële nood kan zo groot worden dat mensen hun onderdak verliezen. In 2013 zijn 35 huishoudens uit hun huur- of koopwoning gezet. Het aantal aanzeggingen en daadwerkelijke **uithuiszettingen** van sociale huurwoningen is in 2013 onder het niveau van het begin van de crisis. Gemeente en Ymere – eigenaar van het overgrote deel van de sociale huurwoningen – komen steeds vaker tot een schikking met huurders: slechts 15% van de aanzeggingen tot ontruiming wordt daadwerkelijk uitgevoerd. Bij woningeigenaren van particuliere huurwoningen ligt dit percentage tweemaal zo hoog.

Tabel 1: Aantal uithuiszettingen in Haarlemmermeer

	2008	2009	2010	2011(t/m wk 45)	2012 (t/m wk 50)	2013	2014 (t/m wk 34)
Aangezegd	372	316	273	147	267	214	99
Uitgevoerd	78	70	53	20	49	35	26

Het aantal mensen met **problematische schulden** is eveneens een indicatie van de financiële nood in de gemeente. Er wordt in Haarlemmermeer, evenals landelijk, een toename van problematische schulden zichtbaar. Hoewel het aantal mensen in schulphulpverleningstrajecten niet toeneemt, laten wel steeds meer mensen zich informeren over de mogelijkheden (+25% in 2013 t.o.v. 2009). De uitvoerende organisatie 'Sociaal.nl' geeft aan dat de meeste klanten bij hen voornamelijk 'overlevingsschulden' hebben: zij kunnen dan de huur, water, elektra, zorgverzekering of terugvorderingen van de Belastingdienst niet meer betalen, waardoor schulden oplopen. Helaas zijn er op lokaal niveau weinig gegevens beschikbaar over de schuldenproblematiek. In Nederland is de gemiddelde schuld 33.000 euro, en heeft een klant gemiddeld elf schuldeisers (RvR & CBS, 2013).

De **inkomensverschillen** in Haarlemmermeer zijn geringer dan in de grote steden. De relatief dure woningen in onze gemeente en het relatief lage aandeel goedkope huurwoningen maakt een deel van

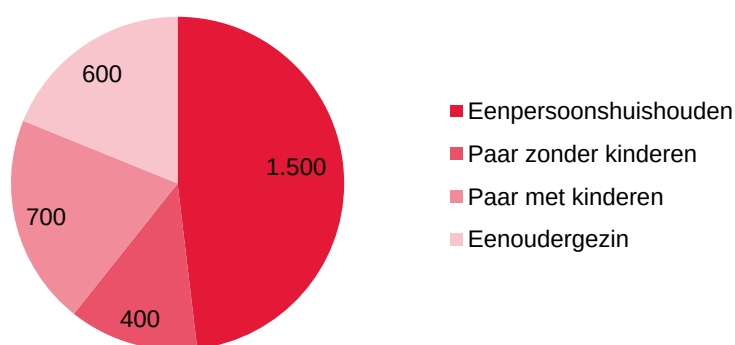
ons woningaanbod onbetaalbaar voor huishoudens met lage inkomens. Haarlemmermeer kent relatief gezien een grote middenklasse. Van ruimtelijke segregatie, dat wil zeggen concentratie van huishoudens met enerzijds lage en anderzijds hoge inkomens over verschillende wijken is in Haarlemmermeer nauwelijks sprake.

Als we inzoomen op de verschillende woongebieden van de gemeente, zien we dat in de wijken met het hoogste percentage huurwoningen (> 30%) – Bornholm West, Overbos, Graan voor Visch en Linquenda – de grootste aandeel langdurig bijstandsontvangers (drie jaar of langer) en werklozen wonen. In deze wijken kloppen inwoners ook vaker aan bij schuldhelpverlening.

C. Structurele armoede onder specifieke groepen

Er zijn groepen die structureel meer risico lopen op armoede. Onder de lage inkomensgrens bevinden zich relatief veel gebroken gezinnen met – in de meeste gevallen – de vrouw aan het hoofd: 1 op de 7 Haarlemmermeerse huishoudens met een laag inkomen is een **eenoudergezin**. Na een scheiding neemt de koopkracht vooral van vrouwen sterk af. Niet alleen omdat zij veelal in deeltijd werken, maar ook omdat zij structureel minder verdienen. De koopkracht van deze vrouwen is na ongeveer zeven jaar weer hersteld. Vaak is de reden van de stijging het aangaan van een nieuwe relatie (NJI, 2013). De gevolgen van armoede zijn voor eenoudergezinnen – door de aanwezigheid van kinderen – het grootst, maar meer dan de helft van de armen zijn alleenstaanden (zie Figuur 3).

Figuur 3: Haarlemmermeerse huishoudens met laag inkomen naar huishoudsituatie (2011)

Bron: Regionaal Inkomensonderzoek (RIO) (CBS, 2011)

Door baanonzekerheid en hogere werkloosheid hebben ook **laagopgeleiden** vaker een laag en/of tijdelijk, en dus onzeker inkomen. Vooral in recessietijd lopen laagopgeleiden meer risico op ontslag. Tabel 2 laat zien dat meer laagopgeleiden werkloos zijn dan op basis van de verhouding in de beroepsbevolking verwacht zou worden. Als zij de arbeidsmarkt herbetreden, hebben zij ook vaker tijdelijk werk, flexwerk, een uitzendbaan of werken zij als zelfstandige.

Tabel 2: Opleidingsniveau van Haarlemmermeerse beroepsbevolking en niet-werkende werkzoekenden (in %)⁵

Opleidingsniveau	Beroepsbevolking (2010-2012)	Niet-werkende werkzoekenden (dec 2013)
Laag	24,1	45,2
Middelbaar	44,5	33,8
Hoog	30,7	21,0
	100	100

Bron: CBS (2013), UWV (2014)

Hoewel het aandeel **niet-westerse huishoudens** met een laag inkomen in Haarlemmermeer (16%) lager ligt dan landelijk (25%), hebben zij ook in onze gemeente vaker een laag inkomen dan autochtone gezinnen (4%). De reden dat relatief veel eerste generatie migranten in armoede leven, hangt samen met hun lage scholingsniveau: velen hebben enkel basisonderwijs gevolgd (SCP, 2011). De kans op armoede onder de tweedegeneratie is aanmerkelijk kleiner. Niet-westerse jongeren

⁵ De cijfers van de Economische Verkenningen Metropoolregio 2014 laten een ander beeld zien: deze cijfers zijn gebaseerd op enquêtemateriaal. De UWV cijfers laten een nauwkeuriger beeld, omdat het tellingen zijn.

krijgen sinds de crisis wél vaker te maken met werkloosheid dan autochtone jongeren (SCP, 2014). De helft van de Haarlemmermeerse bijstandontvangers heeft een niet-westerse achtergrond.

In Tabel 3 wordt voor een aantal groepen het aandeel met een laag inkomen gegeven (voorbeeld: 14,4% van de eenoudergezinnen heeft een laag inkomen).

Tabel 3: Huishoudens met laag inkomen naar sociale kenmerken

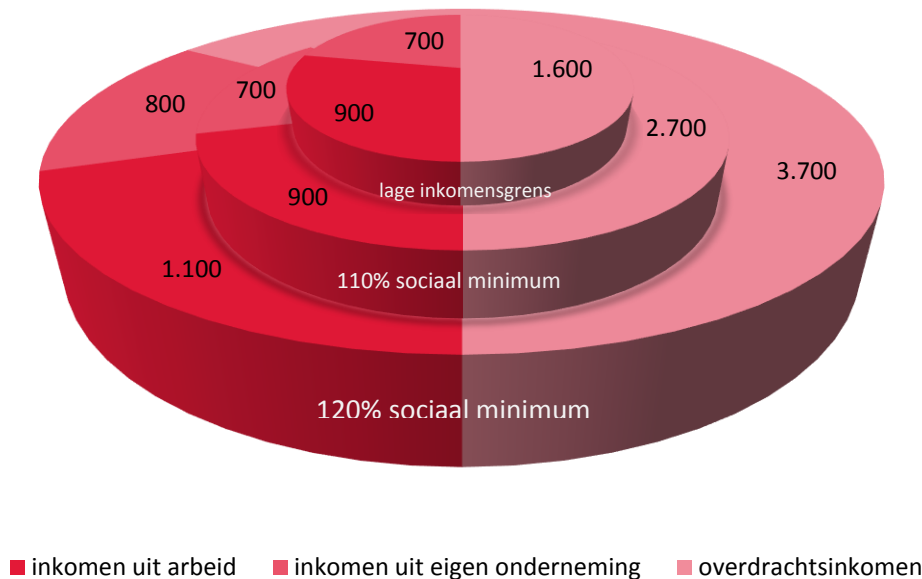
		Haarlemmermeer	Nederland
Totaal aantal huishoudens	<i>abs.</i>	3.200	582.800
	%	5,7%	8,3%
Eenoudergezinnen	<i>abs.</i>	600	90.000
	%	14,4%	19,1%
Eenpersoonshuishoudens	<i>abs.</i>	1.500	321.000
	%	9,9%	13,6%
Niet-westerse allochtonen	<i>abs.</i>	900	163.000
	%	16,5%	25,3%
Inkomen uit eigen onderneming	<i>abs.</i>	700	99.200
	%	9,5%	11,6%
Arbeidsongeschiktheid/ziekte uitkering	<i>abs.</i>	300	52.700
	%	18,0%	20,8%
Hoofdkostwinner 65+	<i>abs.</i>	400	55.700
	%	3,0%	3,1%
Totaal minderjarige kinderen	<i>abs.</i>	2.100	333.800
	%	6,3%	9,8%

Bron: Regionaal Inkomensonderzoek (RIO) (CBS, 2011)

D. Veranderingen door crisis in armoedelandschap

De compositie van de groep (structurele) armen is in het laatste decennium, ook in Haarlemmermeer, langzaamaan veranderd. Nog niet zo lang geleden werden vooral uitkeringsgerechtigden, ofwel mensen zonder baan, als arm beschouwd. Vanaf midden jaren negentig is dit veranderd, en de huidige crisis heeft dit beeld in Haarlemmermeer versterkt. Sinds 2009 is de helft van de mensen onder de lage-inkomensgrens actief op de arbeidsmarkt (zie Figuur 4).

Figuur 4: Aantal Haarlemmermeerse huishoudens naar inkomensgrens en bron van inkomen

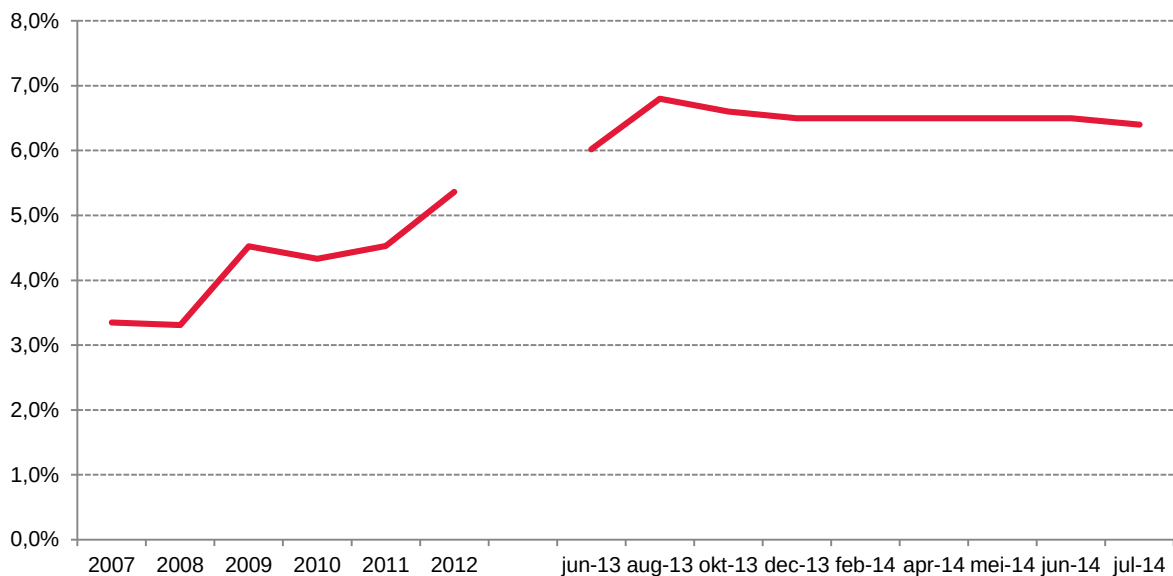

Bron: Regionaal Inkomensonderzoek (RIO) (CBS, 2011)

Vanaf 2010 worden de effecten van de crisis steeds duidelijker en stijgt de werkloosheid. Vooralsnog blijft het aantal werkende armen – zowel in loondienst als zelfstandig – redelijk constant. Hoewel de cijfers nog niet voorhanden zijn, verwachten we dat het risico op armoede voor werkenden vanaf 2011 toenam. Wij baseren dit op de landelijke toename van het aantal mensen met parttime banen en onzeker flexwerk, in combinatie met de stijging van het aantal huishoudens met één inkomen en zzp'ers die noodgedwongen voor zichzelf zijn begonnen. In de huidige economische malaise lopen ook hoger opgeleiden een toenemende kans om hun baan te verliezen en in een financieel kwetsbare positie te komen. Denk aan de grote ontslaggolven bij banken en hightechbedrijven (Engbersen, 2013). Hoewel het werkloosheidspercentage in Haarlemmermeer nog altijd lager is dan landelijk (6,5% vs. 8,5%), is ook in onze gemeente een duidelijke stijging te zien (zie Figuur 5). Het aantal niet-werkende werkzoekenden⁶ is momenteel 4600 (juli 2014).

⁶ Alle bij het UWV ingeschreven werklozen: WW'ers, WWB'ers en mensen zonder uitkering.

Figuur 5: Werkloosheid in Haarlemmermeer (2007-2014)

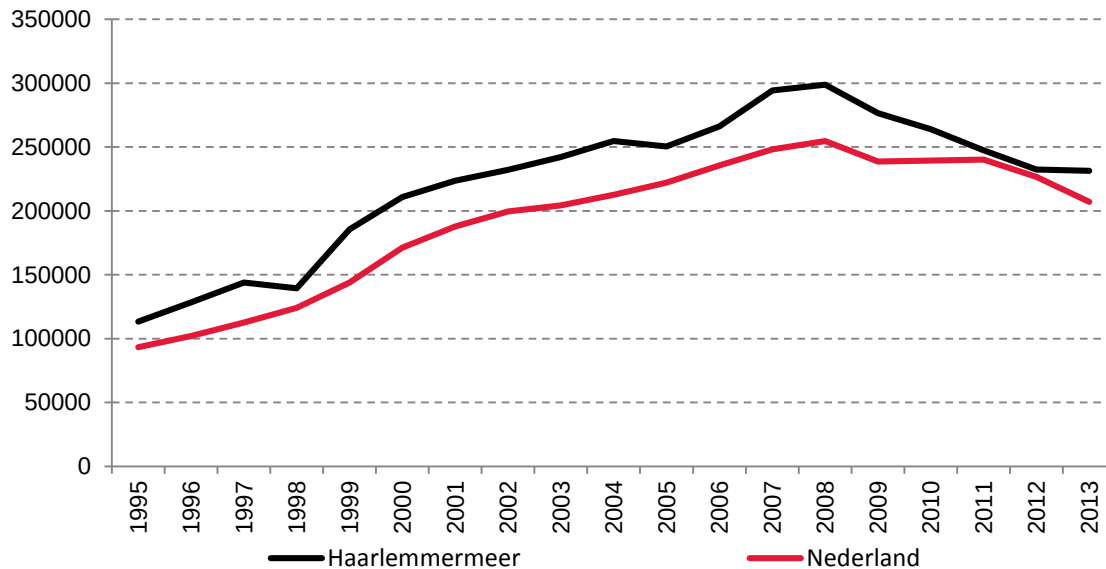
Bron: UWV, 2013 (bewerkt door Team Onderzoek)

In Haarlemmermeer bestond in 2011, evenals landelijk, meer dan de helft van de werkende armen uit **zelfstandigen** (zie Figuur 4). Het risico voor zzp'ers op armoede is in vergelijking met mensen in loondienst hoger. De afgelopen jaren is het aantal weliswaar redelijk gelijk gebleven; wel nam de koopkracht van zelfstandigen af (2,7%) (SCP & CBS, 2013). Uit landelijke cijfers (SCP & CBS, 2012) blijkt dat 60% van de zzp'ers met een laag inkomen een eigen woning heeft: zij lopen hierdoor grotere financiële risico's. In Haarlemmermeer hebben startende zelfstandigen dezelfde overlevingskansen als landelijk: van hen die in 2008 zijn begonnen, heeft 72% in 2011 nog steeds een eigen bedrijf (Regioplan, 2013).

In de huidige crisisjaren kan voor **woningeigenaren** het verliezen van een baan of het verbreken van een relatie grote financiële gevolgen hebben. De hypotheekwaarde van één derde van alle Nederlandse koopwoningen is hoger dan de verkoopprijs: 1,3 miljoen huizen staan 'onder water' (DNB, 2013). Eigenaren die noodgedwongen hun woning moeten verkopen houden vaak een restschuld over. Op lokaal niveau is de omvang van het aantal 'risicowoningen' onbekend. We kunnen wel een schatting geven. In Haarlemmermeer hebben 11.900 huishoudens hun woning gekocht tussen 2003 en 2008 – de periode waarin de huizenprijzen floreerden (zie Figuur 6) en veel woningen in de Vinex-wijken werden opgeleverd – en 5.500 huishoudens in de jaren erna. Uit landelijk onderzoek (Schilder & Conijn, 2012) blijkt het aandeel kopers met een restschuld in deze periodes respectievelijk 22% en 39%. Als we deze percentages vertalen naar de Haarlemmermeerse situatie, komen we uit op een geschatte omvang van 4.500-5.000 woningen die onder water staan. Dit aantal is tevens in lijn met de bevinding van Woononderzoek 2012, waaruit blijkt dat in Nederland de helft van de eigenaren onder de 35 jaar een mogelijke restschuld heeft, en dat dit bij een kwart van de eigenaren tussen de 35 en 55 het geval is (Ministerie BZK, 2013). Wanneer we deze percentages doorberekenen op de Haarlemmermeerse bevolking, levert dat ongeveer 2000 jonge en 2500 Haarlemmermeerse woningeigenaren van middelbare leeftijd op met een mogelijke restschuld. Bij elkaar opgeteld komen we wederom uit op een totaal van ongeveer 4.500 risicowoningen in onze gemeente.

Op lokaal niveau is er geen inzicht in de omvang van de gemiddelde potentiële onderwaarde, maar op basis van landelijke gegevens weten we dat dit risico aanzienlijk is. Huizenbezitters tussen 25 en 35 jaar hebben in Nederland een gemiddelde potentiële onderwaarde van 30.000 euro (Van Wijk, 2013).

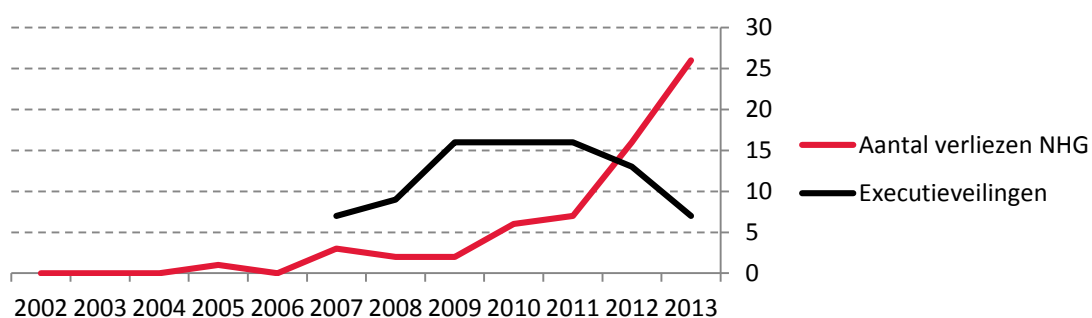
Figuur 6: Ontwikkeling van huizenprijzen in Haarlemmermeer en Nederland

Bron: NVM, 2013

In Haarlemmermeer komen steeds meer woningeigenaren in de problemen. In 2013 is 26 maal het NHG aangesproken voor een totaalbedrag van 835.000 euro: een flinke stijging ten opzichte van 2010 (zie Figuur 6). De voedselbank ziet ook een toename van klanten met een 'woning'-restschuld. Zij geven daarbij aan dat deze mensen wel vaardig zijn in het beheren van hun financiën, en er daarom sprake is van tijdelijke terugval in inkomen, maar geen structurele armoede. Alhoewel de daadwerkelijk getroffen groep wellicht klein is, is er wel sprake van een substantiële risicogroep.

Figuur 7: Aantal NHG verliezen en executieveilingen in Haarlemmermeer

Bron: NHG, 2013 & Kadaster, 2013

Bijlagen

Bijlage A: onderzoeksverantwoording

Onderzoek doen naar armoede is niet eenvoudig. In een welvarende gemeente, zoals Haarlemmermeer, waar relatief weinig armen wonen is dit extra problematisch. Armen schamen zich vaak voor hun situatie en zijn daardoor moeilijk vindbaar en benaderbaar. Kwetsbaarheid en verborgenheid van deze groep vereisen daarom weloverwogen onderzoeksmethoden. Bij dit onderzoek naar armoede hebben wij dan ook uiteenlopende methoden en technieken ingezet: interviews, literatuuronderzoek en analyse van allerhande registratiemethoden.

Wij hebben 24 sleutelpersonen geïnterviewd: hulpverleners, leraren, vrijwilligers (ook bij religieuze instellingen), makelaars en bankmedewerkers⁷. Zij gaven ons met hun expertise meer inzicht in de context van armoede in onze gemeente. Sommigen waren bereid om inwoners te stimuleren om aan ons onderzoek mee te werken. Vooral Vluchtelingenwerk, Sociale Raadsliden en de Caritas hebben hieraan meegewerkt. De professionals die niet wilden bemiddelen gaven als belangrijkste reden aan dat zij hun precaire band als vertrouwenspersoon niet op het spel wilde zetten. Dit geeft nogmaals aan hoe gevoelig en problematisch het bereiken van de groep financieel kwetsbaren is.

Haarlemmermeerdere met weinig armslag kregen van ons een uitnodigingsbrief. Deze werd toegevoegd aan de door voedselbank uitgedeelde pakketten en zijn eveneens uitgedeeld aan cliënten van Meerwaarde als ook tijdens intakegesprekken door de afdeling Sociale Dienstverlening van de gemeente. Op deze brieven heeft niemand gereageerd. Vervolgens stelde de voedselbank ons in de gelegenheid om aanwezig te zijn bij het uitdeelpunt in Hoofddorp. Daar hebben wij ter plekke cliënten uitgenodigd voor een gesprek. Bijna alle door ons aangesproken cliënten wilden meewerken. Sommige inwoners hebben ons in contact gebracht met andere armen. Tijdens het veldwerk bleek dat er zich onder de respondenten weinig zelfstandig werkende armen bevonden. Om deze ondervertegenwoordiging op te heffen, hebben wij – op basis van de registratiegegevens van de ontvangers van bijzondere bijstand voor zelfstandigen – zzp'ers persoonlijk aangeschreven. De week erna zijn zij door ons telefonisch benaderd met de vraag of zij wilden meewerken. Allen – op één persoon na – wilden meedoen aan het onderzoek.

De geïnterviewden zijn voornamelijk via hulpinstanties benaderd. Hierdoor kan het zijn dat wij specifieke groepen armen – wellicht de meest geïsoleerde en hulpvraag mijdende – hebben gemist. Ook de zelfredzame armen zoals woningeigenaren met een grote inkomensval kunnen ons hierdoor zijn ontglipt. Vluchtelingen, mede dankzij de inzet van Vluchtelingenwerk, zijn daarentegen iets oververtegenwoordigd.

Van juni 2013 tot en met januari 2014 hebben wij 29 inwoners gesproken⁸. De gesprekken hadden de vorm van semigestructureerde interviews; beleving en ervaring van mensen in armoede stond centraal. De respondent mocht zelf een locatie uitkiezen. In de meeste gevallen was dit bij de geïnterviewde thuis; een deel van de interviews vond plaats op het raadhuis. De interviews duurden gemiddeld ruim een uur. Deze werden opgenomen en zijn vervolgens letterlijk uitgewerkt. De citaten zijn letterlijke uitspraken van respondenten. De uiteenlopende 'gezichten' van armoede in Haarlemmermeer, beschreven in Deel 1, zijn gebaseerd op deze interviews. Ter verkenning van armoede in Haarlemmermeer is het Digipanel geraadpleegd over hun (in)directe armoede-ervaringen. Dit heeft geresulteerd in 215 inzendingen van panelleden.

⁷ Zie bijlage B, p.36: overzicht geïnterviewde sleutelpersonen

⁸ Zie bijlage C, p.37: overzicht geïnterviewde inwoners

Bijlage B: overzicht geïnterviewde sleutelpersonen

Datum van gesprek	Functie sleutelpersoon
21-05-2013	Medewerker Ontruiming Gemeente Haarlemmermeer
21-05-2013	Medewerker Voedselbank
31-05-2013	Vrijwilliger Parochiële Caritas Instelling (PCI) Nieuw-Vennep
03-06-2013	Poortmanager Sociale Dienstverlening Gemeente Haarlemmermeer
04-06-2013	Groepsgesprek met vrijwilligers Stichting Leergeld
06-06-2013	Oud-bestuurslid Voedselbank
12-06-2013	Groepsgesprek met medewerkers Diaconie (PCI) H. Johannes de Doper
14-06-2013	Schuldhulpverlener Sociaal.nl
20-06-2013	Informeel gesprek twee medewerkers Moskee Ar-Rahman
21-06-2013	Jeugdwerker Meerwaarde
01-07-2013	Twee medewerkers Vluchtelingenwerk Haarlemmermeer
01-07-2013	Medewerker OBS De Optimist
04-07-2013	Makelaar Van Groenigen Makelaardij
24-07-2013	Medewerker ABN-AMRO Nieuw-Vennep
	Onderzoeker Kinderombudsman armoedeonderzoek Verwey-Jonker Instituut
06-08-2013	Instituut
14-08-2013	Twee medewerkers Rabobank Haarlemmermeer
22-08-2013	Drie docenten OBS de Bosrank
26-08-2013	Sociaal Raadsvrouw Meerwaarde
29-08-2013	Makelaar Keijser & Drieman
29-08-2013	Twee medewerkers Kaj Munk College
03-09-2013	Twee medewerkers Brijder Verslavingszorg
04-09-2013	Algemeen maatschappelijk werker Meerwaarde
11-09-2013	Onderzoeker 'kinderen in armoede' Vrije Universiteit Amsterdam
07-01-2014	Twee medewerkers Herbert Visser College

Bijlage C: overzicht geïnterviewde inwoners

respondent	geslacht	leeftijd	voornaamste inkomstenbron	huishoudsituatie	woonplaats
inwoner 1	man	71	AOW	alleenstaand	Badhoevedorp
inwoner 2	vrouw	55	Loon	paar met kinderen	Badhoevedorp
inwoner 3	vrouw	45	Loon	eenoudergezin	Nieuw-Vennep
inwoner 4	vrouw	60	WWB	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 5	man	40	WWB	paar met kinderen	Hoofddorp
inwoner 6	man	43	WWB	paar met kinderen	Hoofddorp
inwoner 7	vrouw	33	geen	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 8	vrouw	54	WWB	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 9	vrouw	55	WWB	alleenstaand	Hoofddorp
inwoner 10	vrouw	44	WWB	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 11	vrouw	56	ANW	alleenstaand	Hoofddorp
inwoner 12	vrouw	51	WW	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 13	vrouw	45	WWB	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 14	vrouw	38	WWB	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 15	vrouw	38	ZW	paar met kinderen	Hoofddorp
inwoner 16	vrouw	43	ZW	eenoudergezin	Hoofddorp
Inwoner 17	vrouw	38	WWB	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 18	vrouw	67	AOW	alleenstaand	Hoofddorp
inwoner 19	vrouw	45	WWB	eenoudergezin	Hoofddorp
inwoner 20	vrouw	33	Wajong	paar met kinderen	Hoofddorp
inwoner 21	man	48	ZW	alleenstaand	Hoofddorp
inwoner 22	man	61	WWB	alleenstaand	Hoofddorp
inwoner 23	man	53	Loon	paar	Zwanenburg
inwoner 24	man	47	WWB	alleenstaand	Vijfhuizen
inwoner 25	vrouw	48	Loon	eenoudergezin	Abbenes
inwoner 26&29	man/vrouw	64/58	Zelfstandige	paar	Zwaanshoek
inwoner 27	vrouw	55	Zelfstandige	alleenstaand	Nieuw-Vennep
inwoner 28	vrouw	43	Loon	Alleenstaand	Hoofddorp
groepsgesprek	vrouwen	divers	Vrouwenprojectgroep Vluchtelingenwerk		Nieuw-Vennep

Bijlage D: Topiclijst interviews met inwoners

Achtergrond

- Wanneer en waarom bent u in Haarlemmermeer komen wonen?
- Kunt u iets over uw dagelijks leven vertellen? Opleidingen, arbeidssituatie, gezinssamenstelling?
- Kunt u iets vertellen over de situatie waarin u bent opgegroeid?
- Hoe bent u in deze financieel moeilijke situatie terecht gekomen?
(Werk, gezondheid, woning, schulden, scheiding)

Leven in armoede

- Waar loopt u in het dagelijks leven tegen aan?
- Hoe gaat u hiermee om?
- Wat zijn uw prioriteiten?
- Wat doet het leven in armoede met u?
- Indien aan de orde, hoe gaat u om met gevoelens als schaamte, frustraties, onzekerheid.
- Als er kinderen in het huishouden aanwezig zijn:
 - Wat zijn de prioriteiten?
 - Waar loopt men tegen aan in de opvoeding?
 - Wat zijn de grootste frustraties?
- Hoe kijkt u naar de toekomst?

Netwerk

- Van wie ontvangt u hulp en ondersteuning en in welke frequentie?
- Waar wonen uw ondersteuners?
- Welke soorten van ondersteuning ontvangt?

Instanties

- Op welke manier heeft u contact met instanties?
- Wat zijn uw ervaringen met instanties?
- Hoe ervaart u het contact?

Bijlage E: Literatuurlijst

- Beer, de P. (2013). 'Wat heet armoede?' in: Tijdschrift voor sociale vraagstukken, zomer 2013, nr. 2, p. 25.
- Conijn, J.B.S., & Schilder, F.P.W. (2012). *Restschuld in Nederland: omvang en consequenties*. Amsterdam: ASRE research papers.
- Dewilde, C. (2004). *Vormen en trajecten van armoede in het Belgische en Britse welvaartregime: multidimensionale armoededynamieken bestudeerd vanuit de sociologie van de levensloop*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- DNB (2013). *Economische Ontwikkelingen en Vooruitzichten*. Juni 2013, nr.5. Amsterdam: De Nederlandsche Bank NV
- Engbersen, G. (2013). 'Het optimisme en de scepsis van Godfried Engbersen' in: Tijdschrift voor sociale vraagstukken, zomer 2013, nr. 2, p. 16.
- Gemeente Haarlemmermeer (2002). *Sociaal belicht: een sociale schets van de gemeente Haarlemmermeer*. Hoofddorp: Gemeente Haarlemmermeer.
- Jehoel-Gijsbers, G. (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen*. Den Haag: SCP.
- Kinderombudsman (2013). *Kinderen in armoede in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Levecque, K. (2003). *Armoede is ...? Schets van een eeuw lang antwoorden uit het sociaalwetenschappelijke veld*. OASes & Garant-Uitgevers: Antwerpen.
- Marlet G. & Woerkens, van C. (2011). *Atlas voor gemeenten 2011*. Nijmegen: VOC Uitgevers.
- Merton, R. K. (1957). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Ministerie BZK (2013). *Wonen in ongewone tijden: de resultaten van het Woononderzoek 2012*. Den Haag: Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Nederlands Jeugd Instituut (n.d.). *Financiële gevolgen*. <http://www.nji.nl/Financiele-gevolgen> (september 2013).
- OECD (2013). *Pensions at glance 2013: OECD and G20 Indicators*. OECD Publishing.
- SCP (2011) Jaarrapport integratie 2011. Mérove Gijsberts, Willem Huijnk, Jaco Dagevos Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau
- SCP (2012). *Tevreden met pensioen Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau

- SCP (2014). *Jaarrapport integratie 2013*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- SCP & CBS. (2013). *Armoedesignalement 2013*. Den Haag: SCP & CBS.
- Snel, E., J. Slot & N. Nottelman (2012). *Werkende minima in Amsterdam*. Bureau Onderzoek en Statistiek: Gemeente Amsterdam.
- Snel, E., T. van der Hoek & T. Chessa (2001). *Kinderen in armoede. Opgroeien in de marge van de samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- Rekenkamercomissie Haarlemmermeer (2013) Ruimhartig en begrensd, een evaluatie van het Minimabeleid in de gemeente Haarlemmermeer.
- RvR & CBS (2013). Monitor Wsnp: Negende meting over de periode 2012. Utrecht/ Den Haag: Wolf Legal Publishers.
- Troost, N. (2013). *'Wie vrouw is, staat op achterstand'*. De Volkskrant. 6 november 2013.
- Vranken, J. (1977). *'Armoede in de welvaartsstaat. Een poging tot historische en structurele plaatsing'*. Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen aan de Universitaire Instelling Antwerpen.
- Vrooman, C. & Wildeboer Schut, J.M. (2013). *Het karige bestaan: een kwart eeuw armoede in Nederland*. TPEdigitaal 7(1), 27-50 in: Sociale Vraagstukken, zomer 2013, nr. 2, p. 27.
- Wijk, van M. (2013). *Hypotheekschuld in Nederland: Loan to value / loan to income*. www.pbl.nl/sites/default/files/cms/WS24%20-%20Marcel%20van%20Wijk.pdf (juni 2013)
- Wilkinson, R.G. & Pickett, K. (2009). *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. Allen Lane: London.
- WRR (2006). *De verzorgingsstaat herwogen: over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.